

Research Paper

A Re-reading of the Verses on Baħr and Yamm in the Holy Quran through a Historical-Geographical Approach

Kazem Ostadi ^{*1}

¹ M.A. in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Quranic Sciences and Ma'arif, University of Quran and Hadith, Qom, Iran. kazemostadi@gmail.com

[10.22080/qhs.2026.6554](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6554)

Received:

June 20, 2025

Accepted:

December 3, 2025

Available online:

March 16, 2026

Extended Abstract

1. Introduction

A precise and methodical understanding of the Holy Quran, as the foundational text of Islam, necessitates attention to the linguistic, historical, and geographical contexts of its formation. Neglecting these elements can lead to incomplete or erroneous interpretations of the verses' concepts, whereas their careful study paves the way for a more correct and closer understanding of the original intent. One of the significant manifestations of this context is the natural and human geography in which the Quranic verses were revealed and to which they refer.

Geographical terms and concepts in the Quran—such as mountains, deserts, rivers, and seas—are not employed merely to describe the environment. Rather, as part of the text's semantic framework, they play a role in conveying the message and imparting meaning. Therefore, an accurate recognition of the historical and spatial referents of these concepts can greatly aid in uncovering deeper layers of meaning and reconstructing the Quran's historical-geographical worldview.

Among these, the two key terms “*baħr*” and “*yamm*,” used to denote large bodies of water, are of particular importance. These terms recur in important historical narratives (such as the story of Prophet Moses) as well as in descriptions of divine

*Corresponding Author: Kazem Ostadi

Address: University of Quran and Hadith, Qom, Iran. Email: kazemostadi@gmail.com

signs in nature. However, in many traditional exegetical works, they have predominantly been interpreted in a general and synonymous manner, without a systematic analysis of their distinct historical, etymological, and geographical connotations. A comparative and precise examination of the usage of these two terms within the context of various verses, along with the study of external data (historical, archaeological, and geographical), can open new horizons for a more accurate understanding of these concepts and, consequently, a better comprehension of Quranic narratives and teachings. This research seeks to analyze these two concepts through such an approach.

2. Methods

The main question of this research is: what are the historical and geographical connotations of the terms “*baḥr*” and “*yamm*” in the Holy Quran, and in what contexts of ancient world events and geography have these terms been employed? This study attempts, through a **descriptive-analytical method and a historical-geographical approach**, to conduct a surah-by-surah analysis of the relevant verses, examine the etymological roots of the terms, and undertake a comparative study of **exegetical, historical, and geographical data** to provide a clearer picture of the historical and spatial context of their usage in the Quran.

3. Results

Examining the usages of the terms “*baḥr*” and “*yamm*” in the Holy Quran reveals that these concepts, beyond their lexical denotation of vast water or merely allegorical and cosmic interpretations, carry specific historical and geographical weight and acquire meaning within the lived world of the initial audience. A surah-by-surah analysis of these verses determines that the central

axis of this conceptual network is the story of the Israelites’ crossing of the sea and the drowning of Pharaoh, repeated in surahs such as al-A’raf, Ta-Ha, and al-Qasas, and inseparably linked to the regions around Midian and Mount Tur—an area that early exegetes also associated with the “*Baḥr al-Qulzum*” (Red Sea) in the Exodus narrative.

Relying on convergent natural and climatic evidence mentioned in the Quran, this research demonstrates that a set of indicators—including specific fruits (grapes, olives, pomegranates), the habitat of swine, the phenomenon of fresh and saltwater confluence (*marj al-baḥrayn*), fishing for fresh meat, and the extraction of marine ornaments—all correspond precisely with the geographical features of the Gulf of Aqaba and northern Hejaz. From a linguistic and phenomenological perspective, the term “*yamm*” (with its Syriac root and its exclusive use in the Moses story) and the term “*baḥr*” (in describing estuarine and gulf-like environments in verses such as those in al-Furqan and Fatir) precisely corroborate this geography. Furthermore, the analysis of phrases such as “*al-jawāri fi al-baḥr ka al-a’lām*” (the ships on the sea like landmarks) and “*al-fulk*” (the ships) yields an interpretation of them as tangible natural phenomena (such as tides or massive waves) that are entirely consistent with the horizon and lived experience of the initial audience community.

4. Conclusion

A multitude of “textual, linguistic, and environmental” convergences corroborates that “*baḥr*” and “*yamm*” in the Quranic text refer to a real sea adjacent to the historical geography of the early Islamic community, and this sea corresponds, more than any other location, to the Gulf of Aqaba. This approach not only opens new horizons for

understanding the historical geography of the Quran but also shows how a critical revision of traditional narratives can refine our understanding of the tangible realities and narrative structure of the verses.

Funding

There is no funding support.

References

- Ibn 'Ashur, Muhammad al-Tahir (1984/1404 AH), ***Al-Tahrir wa al-Tanwir***, Tunis: Al-Dar al-Tunisiyya.
- Ibn Kathir, Ismail (n.d.), ***Tafsir al-Qur'an al-'Azim***, Beirut: Dar Tayyiba.
- Ostadi, Kazem (2025/1404 SH), "Barrasiye Joghrafi-ye Tur Sina bar Asas-e Manabe'-e Eslami" [A Study of the Geography of Mount Sinai Based on Islamic Sources], ***Miqat al-Hajj***, No. 32.
- Al-Andalusi, Muhammad (1999/1420 AH), ***Al-Bahr al-Muhit fi al-Tafsir***, Beirut: Dar al-Fikr.
- Al-Zamakhshari, Mahmud (1987/1407 AH), ***Al-Kashshaf***, Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi.

Author's contribution

The article is single-authored, and the entire research is the responsibility of the corresponding author.

Conflict of interest

The author declared no conflict of interest.

- Al-Suyuti, Abd al-Rahman (1984/1404 AH), ***Al-Durr al-Manthur***, Qom: Ayatollah Mar'ashi Library.
- Al-Tabari, Muhammad (1999/1420 AH), ***Jami' al-Bayan***, Beirut: Mu'assasat al-Risala.
- Fakhr al-Razi, Muhammad (1999/1420 AH), ***Al-Tafsir al-Kabir***, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Al-Fayruzabadi, Muhammad (2005/1426 AH), ***Basair Dawi al-Tamyiz***, Beirut: Al-Kutub al-'Ilmiyya. Also: Ibid., n.d.
- Al-Qurtubi, Muhammad (1964/1384 AH), ***Al-Jami' li Ahkam al-Qur'an***, Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyya.
- Al-Qummi, Ali ibn Ibrahim (1991/1412 AH), ***Tafsir al-Qummi***, Qom: Dar al-Kitab.

علمی

بازخوانی آیات «بحر» و «یم» در قرآن کریم با رویکرد تاریخی - جغرافیایی

کاظم استادی^{*۱} ^۱ کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم و معارف قرآن، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران. kazemostadi@gmail.com[10.22080/qhs.2026.6554](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6554)

چکیده

واژگان جغرافیایی در قرآن کریم افزون بر معنای لغوی، در بسیاری از موارد حامل دلالت‌های تاریخی و مکانی‌اند و می‌توانند در فهم دقیق‌تر بستر روایی آیات نقش مهمی ایفا کنند. ازجمله این مفاهیم، دو واژه «بحر» و «یم» است که با بسامد ۴۱ و ۷ بار در سیاق‌های تاریخی، طبیعی و بلاغی به کار رفته‌اند. با وجود این گستردگی، در مطالعات قرآنی غالباً به معنای کلی «دریا» بسنده شده و دلالت‌های تاریخی و جغرافیایی آن‌ها کمتر به‌صورت نظام‌مند بررسی شده است. مسأله اصلی این پژوهش آن است که کاربردهای «بحر» و «یم» در قرآن کریم چه دلالت‌های تاریخی و جغرافیایی دارند و با چه حوزه‌های مکانی در جهان باستان پیوند می‌یابند. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با رویکردی تاریخی - جغرافیایی، با تکیه بر تحلیل بسامدی و سیاقی آیات و بهره‌گیری از منابع تفسیری و مطالعات تاریخی، به بررسی این دو واژه پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد بخش قابل توجهی از کاربردهای «بحر» و «یم» در چارچوب روایت‌های مرتبط با حضرت موسی (ع)، بنی‌اسرائیل و سرزمین‌های پیرامون مدین و طور قرار می‌گیرد. تطبیق ویژگی‌های مکرر این آیات - ازجمله پدیده «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» (تلاقی آب شیرین و شور)، اشاره به صید «لَحْمِ طَرِيٍّ» و استخراج «جَلِيَّةٍ»، زیست‌بوم میوه‌هایی چون انگور و زیتون و ریشه سربانی واژه «یم» - همگی با جغرافیای خلیج عقبه و نواحی شمالی حجاز انطباقی نظام‌مند دارد. تحلیل عباراتی چون «الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ» نیز در پرتو پدیده‌های طبیعی همان منطقه، خوانشی هماهنگ‌تر با افق مخاطب نخستین قرآن ارائه می‌دهد. بر اساس این، «بحر» و «یم» در بسیاری از مواضع قرآنی، کلیدواژه‌هایی با دلالت تاریخی و جغرافیایی مشخص هستند و توجه به زمینه‌های مکانی - تاریخی می‌تواند درک دقیق‌تری از بستر روایی آیات فراهم سازد و افق تازه‌ای در مطالعات تفسیری بگشاید.

تاریخ دریافت:

۳۰ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۲ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۵ اسفند ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

جغرافیای تاریخی قرآن، یم و دریا، بنی‌اسرائیل، مدین، خلیج عقبه

^{*} نویسنده مسئول: کاظم استادی

آدرس: دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.

ایمیل: kazemostadi@gmail.com

۱ مقدمه

قرآن کریم به عنوان متن بنیادین و مقدس در سنت اسلامی، اصلی‌ترین منبع هدایت، معرفت دینی و شکل‌دهنده بخش مهمی از اندیشه، فرهنگ و زندگی مسلمانان به شمار می‌آید. از این رو، فهم دقیق و روشمند آن همواره یکی از دغدغه‌های اصلی مفسران و پژوهشگران بوده است. هرچه شناخت ما از زمینه‌های زبانی، تاریخی و فرهنگی آیات عمیق‌تر باشد، امکان درک درست‌تر پیام قرآن نیز فراهم‌تر خواهد شد. بی‌توجهی به این زمینه‌ها ممکن است به برداشتهای ناقص یا نادرست از مفاهیم آیات بینجامد؛ درحالی‌که مطالعه دقیق عناصر سازنده متن، از جمله واژگان، بافت تاریخی و مؤلفه‌های محیطی، می‌تواند راه را برای فهمی دقیق‌تر و نزدیک‌تر به مراد اصلی آیات هموار سازد.

گواه برجسته ضرورت چنین رویکردی، اختلاف دیدگاه‌های موجود درباره خاستگاه جغرافیایی اسلام نخستین است. دیدگاه سنتی و رایج، شهر مکه در جنوب حجاز را زادگاه اسلام و بستر نزول قرآن می‌داند. با این حال، از نیمه دوم قرن بیستم به این سو، شماری از پژوهشگران بر پایه شواهد باستان‌شناسی، متون تاریخی، کتیبه‌ها و تحلیل ادبی قرآن، این دیدگاه را به چالش کشیده‌اند. در یک طیف، نظریه‌های «تجدیدنظرطلب» جای می‌گیرند که پیدایش اسلام را در بستری متأخرتر یا خارج از حجاز (مانند شام یا میان‌رودان) جست‌وجو می‌کنند. در میانه این طیف، نظریه‌هایی قرار دارند که ضمن پذیرش حجاز به عنوان خاستگاه اسلام، مکان‌های مشخصی مانند شمال حجاز، مدین، پترا یا اساساً، نواحی اطراف خلیج عقبه را برای برخی رویدادهای قرآنی پیشنهاد می‌دهند (نک: استادی، ۱۴۰۴: ت و ث، سراسر متن).

قرآن سرشار از واژگان و مفاهیمی است که به مکان و جغرافیا اشاره دارند؛ از کوه‌ها، بیابان‌ها و سرزمین‌ها گرفته تا رودها، دریاها، مسیرهای حرکت اقوام و مکان‌های مرتبط با رسالت پیامبران. این مفاهیم تنها برای تصویرسازی محیط زندگی

مخاطبان نخستین قرآن به کار نرفته‌اند، بلکه در ساختار معنایی متن نیز نقش نشانه‌شناختی دارند. تکرار واژگانی چون «بحر»، «یم»، «واد»، «طور»، «مدین» و «بلد» نشان می‌دهد که جغرافیا در قرآن عنصری حاشیه‌ای نیست؛ بلکه بخشی از منظومه دلالتی آیات محسوب می‌شود. در بسیاری از موارد، قرآن پیام خود را از طریق اشاره به مکان‌های واقعی، مسیرهای طبیعی یا پدیده‌های جغرافیایی منتقل می‌کند؛ از این رو فهم دقیق این مفاهیم می‌تواند به کشف لایه‌های عمیق‌تر معنا و بازسازی جهان‌بینی تاریخی - جغرافیایی متن کمک کند.

توجه به جغرافیا در مطالعات قرآنی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا بسیاری از آیات و روایات بر بستر تجربه زیسته و محیط طبیعی مخاطبان اولیه شکل گرفته‌اند. این بستر مکانی بخشی از نظام معنایی آیات را تشکیل می‌دهد و گاه بدون شناخت آن، پیام آیه به طور کامل درک نمی‌شود. هنگامی که قرآن از بادهای، گذرگاه‌های کوهستانی، اقلیم‌ها یا پهنه‌های آبی سخن می‌گوید، صرفاً طبیعت را توصیف نمی‌کند؛ بلکه از عناصر آشنا برای القای معنا، تربیت ذهن و بیان نشانه‌های الهی بهره می‌گیرد. از این رو پژوهش‌های جدید نشان داده‌اند که مکان‌یابی مسیر پیامبران، موقعیت شهرهای کهن و ویژگی‌های جغرافیایی مناطق حجاز در عصر نزول می‌تواند لایه‌هایی از معنا را آشکار کند که در خوانش صرفاً ادبی یا کلامی قابل مشاهده نیست.

در این میان، مصداقیابی واژگان جغرافیایی، به‌ویژه «بحر» و «یم»، اهمیت زیادی دارد. براساس ریشه‌شناسی تاریخی، تفاوت اصلی «بحر» و «یم» در خاستگاه و هسته معنایی آن‌هاست. «بحر» در عربی کهن بر مفهوم «گسترده‌گی و وسعت» هر پهنه آبی دلالت دارد، درحالی‌که ریشه سریان آن بیشتر به معنای «آزمودن» بوده و کاربردش برای دریا ثانوی است. در مقابل، «یم» وام‌واژه‌ای اصیل از زبان سریانی (yammā) است که از ابتدا نامی پایدار و بنیادین برای «دریا و آب ژرف» بوده و بار معنایی کهن‌تر و مصداقی‌تری دارد.

این دو واژه که به پهنه‌های آبی بزرگ اشاره دارند، بدون تحلیل لغوی، تاریخی و جغرافیایی دقیق ممکن است با مفاهیم امروزی مانند دریا یا اقیانوس یکسان انگاشته شوند؛ درحالی‌که در منابع کهن معنای متفاوتی داشته‌اند. بررسی نظام‌مند کاربرد این واژگان و تعیین مصادیق جغرافیایی آن‌ها در عصر نزول می‌تواند نشان دهد که جغرافیا نه تنها زمینه روایت، بلکه عنصری فعال در شکل‌گیری معنا و فهم پیام آیات قرآن است.

قرآن کریم در توصیف پدیده‌های طبیعی از واژگان متعددی بهره می‌گیرد که هر یک افزون بر معنای لغوی، می‌توانند حامل دلالت‌های تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی نیز باشند. در میان این واژگان، «بحر» و «یَم» از جمله مفاهیمی‌اند که در آیات متعددی به کار رفته و در سیاق‌های گوناگون تاریخی، روایی و آفاقی ظاهر شده‌اند. این واژگان گاه در روایت‌هایی چون داستان موسی(ع) و فرعون، عبور بنی‌اسرائیل از دریا یا افکندن موسی در یَم به کار رفته‌اند و گاه در توصیف نشانه‌های قدرت الهی در طبیعت، حرکت کشتی‌ها در دریا و یا تحولات کیهانی در قیامت. با این حال، در بسیاری از مطالعات تفسیری و قرآنی، این تعبیر غالباً به صورت کلی و صرفاً در معنای عام «دریا» یا «آب فراخ» تفسیر شده‌اند و کمتر کوششی برای بررسی نظام‌مند دلالت‌های تاریخی و جغرافیایی آن‌ها صورت گرفته است.

از سوی دیگر، وجود تعبیری مانند «مجمع-البحرین»، «مرج‌البحرین» و نیز تکرار واژه «بحر» در ارتباط با برخی رخدادهای تاریخی قرآن، این پرسش را مطرح می‌کند که آیا این واژگان تنها بیانگر مفاهیم طبیعی و عام هستند یا در برخی موارد به واقعیت‌های جغرافیایی مشخص در بستر رخدادهای تاریخی اشاره دارند. به بیان دیگر، آیا می‌توان با بررسی سیاق آیات، داده‌های تفسیری و شواهد جغرافیایی، افق تاریخی و مکانی کاربردهای «بحر» و «یَم» در قرآن را روشن‌تر ساخت؟

بر اساس این، مسأله اصلی این پژوهش آن است که دلالت‌های تاریخی و جغرافیایی واژگان «بحر» و «یَم» در قرآن کریم چیست و این واژگان در چه زمینه‌هایی از حوادث و جغرافیای جهان باستان به کار رفته‌اند. این پژوهش می‌کوشد با بررسی بسامد این واژگان، تحلیل سیاق آیات و بهره‌گیری از منابع تفسیری و مطالعات تاریخی و جغرافیایی، تصویری روشن‌تر از بستر تاریخی و مکانی کاربردهای آن‌ها در قرآن ارائه دهد.

با جست‌وجوهای مفصلی که در منابع صورت گرفت، نوشته‌هایی تقریباً مرتبط یافت شدند که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۹۰ش)، **دریا در قرآن و حدیث**؛ نگاه این نوشته ارائه تصویر الهیاتی بحر در آیات و روایات برای تبیین دریا همچون نشانه‌ای در خداشناسی است و نتیجه می‌دهد که دریا نماد دانش و قدرت بی‌کران الهی است و با پیشرفت علم، منافع آن پیوسته کشف می‌شود و انسان را به تفکر و عبادت فرامی‌خواند.

- بیگلری، صادق (۱۳۹۳ش)، **دریا در قرآن و حدیث**؛ این کتاب در سه فصل، آیات و روایات دریایی و احکام خوردنی‌های دریایی، نقش دریانوردی در گسترش اسلام با اشاره به جنگ‌ها و ابداعات و دیدگاه ابوریحان و ابن ماجه را بررسی می‌کند.

- علیخانی، امیر (۱۳۹۳ش)، **دریا از منظر قرآن کریم و علم**؛ این مقاله نسبت «بحر» و «بر» را از ۳۲ و ۱۲ آیه بررسی و با تطبیق شگفتی‌های دریایی (برزخ، اعماق تاریک، جزرومد) بر قرآن، حقایق علمی آن را تبیین می‌کند.

- عبداللهی، مهدی (۱۴۰۰ش)، **دریا در قرآن، حدیث و فقه اسلامی**؛ این کتاب در سه بخش، ابتدا آیات دریایی قرآن را گردآوری و تفسیر می‌کند، سپس احادیث مربوط به دریا را با ترجمه ارائه داده و در نهایت احکام فقهی دریا و دریانوردی را بررسی می‌نماید.

- موسوی گرمارودی، محمدعلی (۱۴۰۲ش)، «تفسیر تأویلی «ماء و بحر» در قرآن کریم با رویکرد تطبیقی به مقام ولایت»؛ این پژوهش با رویکرد تطبیقی به مقام امامت و ولایت، مصداق حقیقی «ماء» و «بحر» را در آیات قرآن، مقام ولایت معصومان(ع) می‌داند که رهبری و سعادت جامعه بدان وابسته است.

- رسولی کرهرودی، احسان و ابراهیم اناری بژلوئی (۱۴۰۳ش)، «معناشناسی واژگان بحر و یم در قرآن کریم»؛ این پژوهش نتیجه می‌دهد که «یم» همواره در مقام عذاب و ترس و برای نواحی نزدیک ساحل به کار رفته، حال آنکه «بحر» واژه‌ای عام با غلبه معنایی بر رحمت الهی است.

در این میان، ملاحظه نشد که هیچ‌یک از این مطالعات و نوشته‌ها، تحلیل جامع از «دلالت‌های تاریخی بحر‌ها و یم‌ها در قرآن کریم» ارائه کرده باشند؛ بنابراین، پژوهش حاضر ظاهراً اولین مطالعه در این مسأله به صورت اختصاصی می‌باشد.

۲ بسامد «بحر» و «یم» در قرآن

در مطالعات واژگانی قرآن کریم، بررسی بسامد الفاظ و گونه‌های صرفی گوناگون آن‌ها از روش‌های مهم برای دستیابی به فهمی دقیق‌تر از دلالت‌های متنی به شمار می‌آید. بسیاری از مفاهیم قرآنی تنها در یک قالب صرفی به کار نرفته‌اند؛ بلکه در صورت‌های مفرد، تثنیه و جمع در آیات ظاهر شده‌اند و هریک از این صورت‌ها در بافت‌های مختلف می‌تواند معنایی خاص یا کارکردی متفاوت پیدا کند. از این رو، محدود کردن بررسی یک واژه به یک صورت صرفی، تصویری کامل از نحوه حضور و کارکرد آن در متن قرآن به دست نمی‌دهد. در مقابل، توجه هم‌زمان به تمامی صورت‌های کاربردی یک واژه، امکان شناسایی دقیق‌تر شبکه معنایی آن و نیز فهم بهتر روابط درون‌متنی آیات را فراهم می‌کند.

اهمیت این رویکرد در خصوص واژگانی که به پدیده‌های طبیعی یا مفاهیم جغرافیایی ارجاع می‌دهند، دوچندان می‌گردد؛ چه آنکه تحول در

صورت صرفی این دسته از واژگان، معمولاً با تغییر در میدان دلالت یا جابه‌جایی در نوع ارجاع مکانی آن‌ها قرین است. بنابراین، مطالعه تطبیقی صورت‌های مفرد، تثنیه و جمع در کنار یکدیگر، شرط لازم برای حصول تحلیلی جامع از نحوه بازنمایی این مفاهیم در بافت قرآن به شمار می‌رود. این رویکرد نظام‌مند، تصویری بسنده از نحوه حضور این دو مفهوم در جغرافیای متنی قرآن ترسیم کرده و زمینه لازم برای تحلیل‌های معنایی و جغرافیایی بعدی را فراهم می‌آورد. جست‌وجوی آماری در پیکره قرآنی نیز مؤید آن است که می‌توان بسامد واژگان «بحر» و «یم» و صورت‌های مختلف صرفی آن‌ها را به‌شکلی تفکیکی گزارش نمود.

صورت‌های مفرد، تثنیه و جمع واژه «بحر» در ۲۵ سوره قرآن، ۴۱ بار تکرار شده است که عبارت‌اند از: بحر (نور/۴۰). البحر (بقره/۵۰ و ۱۶۴؛ مائده/۹۶؛ اعراف/۱۳۸ و ۱۶۳؛ یونس(ع)/۹۰؛ ابراهیم(ع)/۳۲؛ نحل/۴؛ اسراء/۶۶ و ۶۷؛ اسراء/۷۰؛ کهف/۶۱ و ۶۳ و ۷۹ و ۱۰۹ (دو تکرار)؛ طه/۷۷؛ حج/۶۵؛ شعراء/۶۳؛ لقمان/۳۱؛ شوری/۳۲؛ دخان/۲۴؛ جاثیه/۱۲؛ رحمن/۲۴). والبحر (انعام/۵۹ و ۶۳ و ۹۷؛ یونس/۲۲؛ نمل/۶۳؛ روم/۴۱؛ لقمان/۲۷؛ طور/۶). البحر (لقمان/۲۷). البحار (تکویر/۶؛ انفطار/۳). البحران (فاطر/۱۲). البحرین (کهف/۶۰؛ فرقان/۵۳؛ نمل/۶۱؛ رحمن/۱۹).

همچنین با جست‌وجویی که انجام شد، واژه «یم» ۷ بار در قرآن آمده است؛ که عبارت‌اند از: طه/۳۹ و ۷۸ و ۹۷؛ قصص/۷ و ۴۰؛ ذاریات/۴۰؛ اعراف/۱۳۶.

۳ بررسی دلالت‌های تاریخی بحر‌ها و یم‌ها در قرآن

ظاهراً، «بحر» در قرآن، با چهار افق موضوعی متمایز حضور می‌یابد و همین تنوع، می‌تواند مانع از تقلیل آن، بدون استناد و شواهد، به یک کارکرد واحد شود:

الف - در افق تاریخی، «بحر» در پیوند با روایت نجات و هلاکت فرعونیان آمده است: «وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُم

۳/۱ سورة اعراف (نک آیات/۱۳۶، ۱۳۸ و ۱۶۳)

نزول سورة اعراف را در دوران محاصره اقتصادی در شعب ابی طالب دانسته‌اند (نک: طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۶/۸) و در این سوره داستان‌هایی از سرگذشت پیامبران حوزه خلیج عقبه نقل شده است؛ همانند: «داستان صالح؛ رسالت، گفت‌وگو با قوم، معجزه ناقه، عذاب قوم با زلزله، وَاِلٰی مُوَدَّ اَخَاهُمْ صَالِحًا ...» (آیات/۷۳-۷۹). داستان لوط؛ گفت‌وگو با قوم، عذاب آنان با باران سنگ (آیات/۸۴-۸۰). داستان شعیب در مدین؛ رسالت، گفت‌وگو با قوم، عذاب قوم با زلزله، وَاِلٰی مَدْيَنَ اَخَاهُمْ شُعَيْبًا ... (آیات/۹۲-۸۵). داستان موسی؛ دعوت فرعون، معجزه تبدیل عصا به اژدها و ید بیضاء، مبارزه با ساحران در شهر، تهدید فرعون، رنج بنی‌اسرائیل، عذاب قوم فرعون و غرق شدن‌شان در دریا و عبور بنی‌اسرائیل، میقات موسی(ع) در کوه طور، نزول الواح بر موسی، گوساله سامری، برگزیدن هفتاد نفر از بنی‌اسرائیل برای میقات، دوازده گروه بنی‌اسرائیل و چشمه‌های دوازده‌گانه، تغییر کلمات وحی شده، تجاوز در شنبه، مسخ شدن و آوارگی بنی‌اسرائیل، ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسٰی بِآیَاتِنَا اِلٰی فِرْعَوْنَ ... (آیات/۱۶۹-۱۰۳).

جدای از اینکه واژه «یم» در آیه ۱۳۶ به معنی دریا، کلمه‌ای سریانی است و به حوزه جغرافیایی خلیج عقبه اختصاص دارد (نک: طباطبائی‌امین، ۱۳۹۳ش: سراسر متن)، آیات ۱۳۶ و ۱۳۸ اعراف که حاوی واژه بحر هستند، به عبور بنی‌اسرائیل از «دریا» و نجات از دست فرعون اشاره دارد؛ رخدادی مرتبط با خروج از مصر و عبور از دریا در مسیر مدین که عده‌ای آن دریا را خلیج عقبه یا به صورت کلی، دریای سرخ (قلزم) دانسته‌اند (به عنوان نمونه نک: الأندلسی، ۱۴۲۰ق: ۵/۱۵۶).

در آیات ۱۴۲ تا ۱۵۵ از جغرافیای «میقات الهی» در طور مدین، سخن رفته است که با توجه به نظریه خاستگاه اسلام در حجاز شمالی، می‌تواند

الْبَحْرَ... وَأَعْرِفْنَا آلَ فِرْعَوْنَ» (بقره/۵۰) و نیز فرمان گشودن راه در دریا و سپس تعقیب و غرق شدن (طه/۷۸، ۷۷؛ شعراء/۶۳-۶۶). در این ساحت، «بحر» حامل معنای «رویدادی و حافظه‌مند» است و به «صحّه وقوع» یک رخداد جمعی دلالت می‌کند.

ب. در افق آفاقی/نشانه‌شناختی، «بحر» جزء نظام نعمت‌ها و آیات خلقت است: امکان حرکت «موج‌های خروشان و گردابی» و بهره‌گیری از رزق و زینت‌های دریایی(نحل/۱۴) و تسخیر دریا برای جریان «موج‌های مضطرب و دیوارآب» به امر الهی(ابراهیم/۳۲). همچنین، همنشینی «بَرّ/بحر» در بیان گستره پیامدهای اعمال انسانی به کار می‌رود: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ»(روم/۴۱).

ج. در افق تمثیلی/بلاغی، «بحر» ابزار تصویرپردازی معرفتی است؛ مانند تشبیه تاریکی‌های لایه‌لایه در «بَحْرٍ لُّجِّيٍّ»(نور/۴۰) یا تمثیل بی‌کرانی «کلمات خدا» با مرکب شدن دریا و افزوده شدن «سَبْعَةُ أَبْحُرٍ» (لقمان/۲۷).

د. در افق قیامتی - کیهانی، واژه به صورت جمع وارد می‌شود: «وَ إِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ. سُجِّرَتْ (تکویر/۶). وَ إِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ» (انفطار/۳).

بنابراین، «بحر» در قرآن کریم، ظاهراً یک کلیدواژه چندکارکردی است که از «تاریخ تا کیهان، از نعمت تا تمثیل»، شبکه‌ای از معانی متنوع را سامان می‌دهد.

اما لازم است تا تمام موارد بحرها و یم‌ها در قرآن کریم، از نظر دلالت‌های تاریخی و جغرافیایی بررسی مستقل شوند؛ تا دقیقاً روشن گردد که آیا دسته‌بندی اجمالی ارائه شد، مطابق با واقع هست یا می‌توان برای تمامی یا اکثر بحرها و یم‌ها در قرآن دلالت تاریخی و جغرافیایی تبیین نمود؟

اکنون جدای از دو آیه البحار(تکویر/۶ و انفطار/۳) که افق قیامتی و غیر دنیایی دارند و قابلیت بررسی دلالت‌های تاریخی یا جانمایی جغرافیایی در این دنیا را ندارند، بررسی دلالت‌های تاریخی بحرها و یم‌ها در قرآن از این قرار ارائه می‌گردند:

۳،۳ سورة فاطر (آیه/۱۲)

آیه ۱۲ سورة فاطر همانند آیه ۵۳ سورة فرقان، به تمایز دریای شیرین و شور اشاره دارد. برخی مفسران مصداق را تلاقی رودهای بزرگ با دریا دانسته‌اند و توضیح این مسأله و موقعیت جغرافیایی احتمالی آن برای خلیج عقبه در مورد قبل بیان شد.

در بخشی از آیه ۱۲ سورة فاطر، نکته مهمی قابل تأمل است: «از هر دو [آب]، گوشتی تازه می‌خورید و از آن‌ها زیوری [همچون مروارید] که آن را می‌پوشید بیرون می‌آورید و الفلک (=آسمان‌کشند یا موج نگاه‌داشته شده؛ به‌عنوان نمونه نک: النسفی، ۱۴۱۹ق: ۴۰۳/۲؛ الأندلسی، ۱۴۲۲ق: ۲۸۸/۶) را در دریا شکافنده می‌بینی، تا شما روزی خود را که فضل خداست بجوید^۲ و شاید شما بر این نعمت‌ها شکرگزاری کنید» (نیز نک: نحل/۱۴). همچنین، با توجه به کلیدواژه‌های «گوشت تازه» و «زیور دریایی» در این آیات، می‌توان گفت که مخاطب قرآن در کنار دریا می‌زیسته است.

اما ازسوی دیگر، با توجه به اینکه در نزدیک شهر کنونی مکه در حجاز جنوبی، دریا وجود ندارد و این آیه، تصریحاً «زیست دریایی» را برای پیامبر اسلام (ص) و مردمان اطراف وی بیان می‌کند؛ بنابراین با فرض پذیرش نظریه «البلد الحرام در شمال حجاز»، می‌توان گفت که بحر در این آیه، اشاره به خلیج عقبه در شمال حجاز (مثلاً منطقه مدین) دارد. چون در این نظریه، کعبه ابراهیمی در دامنه کوه طور در منطقه مدین جانمایی شده است (نک: استادی، ۱۴۰۴ش: ج، سراسر متن) و کاملاً در نزدیکی دریا قرار دارد.

^۲ برخی از فواید جزر و مد در دوران متقدم عبارت‌اند از: یکم. دسترسی به منابع غذایی، همانند: «صید ماهی و صدف»؛ «تغذیه مناطق ساحلی». دوم: کمک به دریانوردی و دسترسی به بنادر طبیعی، همانند: «ورود به مناطق ساحلی»؛ «شناخت مسیرهای آبی». سوم. تأمین آب شیرین (در برخی مناطق).

مکان میقات حج پیامبر اسلام (ص) بوده باشد^۱ (نک: اعراف/۱۴۲، ۱۴۳، ۱۵۵).

همچنین، آیه ۱۶۳ اعراف نیز درباره شهری ساحلی است که ساکنانش در آزمون صید شنبه نافرمانی کردند. عده‌ای از مفسران آن را بندر «ایله» (آیلا) در ساحل شمالی خلیج عقبه دانسته‌اند؛ واقعه‌ای تاریخی - جغرافیایی در امتداد دریای سرخ که نام قدیمی‌تر آن قلزم است (به‌عنوان نمونه نک: طبری، بی‌تا: ۱۸۰/۱۳ و ۱۸۱).

۳،۲ سورة فرقان (آیه/۵۳)

سورة فرقان چند روایت تاریخی و به اقوامی همچون: «قوم نوح، قوم عاد، قوم ثمود و اصحاب رس، قوم لوط» اشاره دارد که همگی یا اکثراً در اطراف خلیج عقبه زندگی می‌کرده‌اند (به‌عنوان نمونه نک: زمخشری، ۱۳۶۶ق: ۲۸۰/۳؛ فخر رازی، ۱۳۱۳ق: ۸۴/۲۴)؛ همچنین این سوره در مورد حضرت موسی (ع) و برادرش هارون (ع) سخن می‌گوید (فرقان/۳۵).

آیه ۵۳ فرقان که حاوی واژه بحر است، به پدیده تلاقی آب شیرین و شور اشاره دارد (همچنین ببینید: آیه ۲۴ الرحمن). مفسران آن را ناظر به محل اتصال رودها با دریا یا دو دریا دانسته‌اند و در مصداق آن اختلاف نظر دارند؛ البته عده‌ای از مفسران و اندیشمندان اسلامی مصداق این دو دریا را «بحر القلزم الأحمر» یا حوالی آن دانسته‌اند (به‌عنوان نمونه نک: المقریزی، ۱۴۱۸ق: ۳۳/۱؛ معرفت، ۱۴۲۹ق: ۷۹/۷). همچنین گفتنی است که رودهای فصلی آب شیرین متعددی به خلیج عقبه در دریای سرخ می‌ریزد که در آن جا امکان تلاقی آب شیرین و شور است و آن دو به هم می‌رسند و قابل مشاهده هستند.

^۱ به‌عنوان نمونه، آیه ۹۶ سورة مائده، صید دریا را برای حاجیان در حال احرام مجاز اعلام می‌کند. این حکم، در مقایسه با تحریم صید خشکی برای محرم، مطرح شده است. اما با توجه به مسیرهای سنتی حج به مکه کنونی در حجاز جنوبی که عمدتاً درون‌خشکی هستند، مواجهه عملی حاجیان با دریا و صید آن زیر سؤال می‌رود.

۳/۴ سورة طه (نک آیات/۳۹، ۷۷، ۷۸ و ۹۷)

در بیش از هشتاد آیه از ۱۳۵ آیه سورة طه، به داستان حضرت موسی(ع) پرداخته شده است: ۱. آتش در طور سینا، گفت‌وگو با خدا و برگزیدن موسی(ع)، معجزه تبدیل عصا به اژدها و ید بیضاء، امر به دعوت فرعون، همراهی هارون با موسی (آیات/۳۲-۹). ۲. داستان تولد موسی(ع) و به دریا انداختن او توسط مادرش، رسیدن موسی(ع) به کاخ فرعون، بازگردانده شدن موسی(ع) به مادرش (آیات/۴۰-۳۸). ۳. زندگی در منطقه مدین و برگزیدگی (آیات/۴۱-۴۰). ۴. گفت‌وگو با فرعون، مقابله با ساحران و ایمان آن‌ها، تهدید فرعون (آیات/۴۲-۷۳). ۵. گذر بنی‌اسرائیل از دریا و غرق‌شدن فرعونیان (آیات/۷۷-۷۸). ۶. نزول نعمات بر بنی‌اسرائیل و جریان گوساله سامری (آیات/۹۲-۸۰).

کلیت آیات دارای واژه یم و بحر (طه/۳۹، ۷۷ و ۷۸) به واقعه خروج بنی‌اسرائیل از مصر و شکافته شدن دریا برای عبور آنان اشاره دارد؛ رخدادی تاریخی در مواجهه با فرعون. بیشتر مفسران آن را ناظر به دریای سرخ (خلیج عقبه) یا شاخه‌ای از آن در مسیر سینا به مدین دانسته‌اند (به‌عنوان نمونه نک: المغماسی، بی‌تا: ۵/۵۴). پژوهش‌های جدید نشان داده است که این واقعه در خلیج عقبه رخ داده است (طباطبایی‌امین، ۱۳۹۳ش: سراسر متن).

۳/۵ سورة شعراء (نک: آیه/۶۳)

سورة شعراء به بخش‌هایی از داستان‌ها و روایت‌های تاریخی تعدادی از پیامبران حوزه خلیج عقبه و نحوه مواجهه اقوام آنان با دعوت ایشان پرداخته است: رسالت موسی(ع)، گفت‌وگو با فرعون و مبارزه با ساحران، سفر بنی‌اسرائیل همراه موسی و گذر از دریا، غرق‌شدن فرعونیان (آیات/۱۰۶۸)؛ گفت‌وگوی ابراهیم با آزر و قومش، استغفار برای آزر (آیات/۸۹-۶۹)؛ مذاکرات نوح با قومش، غرق‌شدن آن‌ها (آیه‌های ۱۰۵، ۱۲۰)؛ گفت‌وگوی هود با قوم عاد و عذاب آن‌ها (آیات/۱۴۰-۱۲۳)؛ مذاکرات صالح با قوم ثمود، پی‌کردن ناقه صالح، عذاب آن‌ها (آیات/۱۵۸-۱۴۱)؛

گفت‌وگوی لوط با قوم، عذاب قوم لوط؛ (آیات/۱۷۶-۱۶۰)؛ مذاکرات شعیب با اصحاب ایکه و عذاب آنان (آیات/۱۸۹-۱۷۶).

آیه ۶۳ که حاوی واژه بحر است، به اوج واقعه تعقیب بنی‌اسرائیل توسط فرعون و شکافته شدن دریا به دست موسی اشاره دارد؛ رخدادی تاریخی در جریان «خروج» که با غرق‌شدن سپاه فرعون پایان یافت. محل آن عموماً بخشی از دریای سرخ (قلزم) در مسیر سینا به مدین دانسته شده است (به‌عنوان نمونه نک: سمعانی، ۱۴۱۸ق: ۵۱/۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۳۱۷/۳؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق: ۳۹۰/۱)؛ که کاملاً با خلیج عقبه هماهنگ است (نک: طباطبایی‌امین، ۱۳۹۳ش: سراسر متن).

۳/۶ سورة نمل (آیات/۶۱ و ۶۳)

خداوند در این سوره با پرداختن به سرگذشت پنج پیامبر، موسی(ع)، داوود(ع)، سلیمان(ع)، صالح(ع) و لوط(ع)، به مؤمنان بشارت و به مشرکان بیم می‌دهد؛ در آیات بعد می‌گوید که «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ» (۶۹).

مکان جغرافیایی همگی این پیامبران در اطراف خلیج عقبه بوده است. به‌عنوان نمونه مسکن قوم ثمود در ناحیه ججر، در ساحل دریای سرخ نزدیک وادی القری قرار داشته است (طبری، ۱۳۸۷ق: ۲۲۶/۱-۲۲۷). همچنین، بر پایه روایتی هنگام عبور سپاه اسلام از ناحیه حجر در مسیر تبوک، پیامبر(ص) از بیم آن‌که همراهانش دچار بلایی شوند که به قوم ثمود رسیده بود، دستور داد از آب آنجا ننوشند و با حالتی گریان از آنجا بگذرند (ثعلبی، ۱۴۰۸ق: ۲۸۲/۸-۲۸۱).

در آیات ۷-۹ به واقعه حضرت موسی(ع) در کوه طور اشاره دارد؛ همان کوهی که در پژوهش‌های اسلامی و غربی (نک: استادی، ۱۴۰۴ش: ب و پ، سراسر متن)، در نزدیکی مدین و خلیجه عقبه واقع است.

در آیات ۶۰-۶۳ نیز آمده است: «و برای شما آبی از آسمان فرود آورد پس به وسیله آن باغ‌های

آیات آمده است: «و چون امر را به موسی واگذاشتیم تو در جانب غربی [طور] نبودی و از گواهان [نیز] نبودی (۴۴) ... و تو در میان ساکنان مدین مقیم نبودی... (۴۵) و آندم که [موسی را] ندا دردادیم تو در جانب طور نبودی... (۴۶)».

بنابراین، محتوای این آیات به داستان زندگی حضرت موسی(ع) و در کل، رخدادی تاریخی در مواجهه با فرعون مرتبط است. بیشتر مفسران داستان موسی(ع) را ناظر به دریای سرخ(خلیج عقبه) یا شاخه‌ای از آن در مسیر سینا به مدین دانسته‌اند (به‌عنوان نمونه نک: الأندلسی، ۱۴۲۰ق: ۵/۱۵۶؛ المغماسی، بی‌تا: ۵/۵۴؛ طباطبایی‌امین، ۱۳۹۳ش: سراسر متن).

۳،۸ سورة اسراء (نک: آیات/۶۶، ۶۷، ۶۹ و ۷۰)

در آیه ۱ اسراء، از سفر شبانگهی پیامبر(ص) از مسجدالحرام به سوی مسجدالاقصی سخن رفته است؛ در این سفر شبانه، پیامبر(ص) در طور سینا توقف داشته و نماز گزارده: «صلیت بطور سیناء حیث کلم الله موسی تکلیما» (نک: قمی، ۱۴۰۴ق: ۴/۲) و سپس وارد مسجدالاقصی شده و در آنجا نیز نماز خواند. پیش‌تر گفته شد که طور سینا در نزدیکی مدین و خلیج عقبه واقع است.

در آیه دوم نیز آمده: «و کتاب آسمانی را به موسی دادیم و آن را برای فرزندان اسرائیل رهنمودی گردانیدیم که زنهار غیر از من کارسازی مگیرید» (اسراء/۲). در آیه دیگری به قوم ثمود اشاره شده «و [اسراء/۲]. در آیه دیگری به قوم ثمود اشاره شده «و [لی] به آن ستم کردند و ما معجزه‌ها را جز برای بیم‌دادن [مردم] نمی‌فرستیم» (اسراء/۵۹). پیش‌تر اشاره شد که قوم حضرت موسی(ع) و ثمود، در اطراف خلیج عقبه زندگی می‌کرده‌اند.

قرآن کریم در آیات/۶۶-۷۰ (که سه واژه بحر در آن ذکر شده)، اشاراتی به وقایع معهود گذشته و تنبیهاتی عبرت‌آموز بیان می‌کند: «پروردگار شما کسی است که آسمان‌کشد (یا موج بالا نگاه داشته‌شده یا موج بالاآمده مدور یا دیوارآب) را در

بهجت‌انگیز رویانیدیم ... زمین را قرارگاهی ساخت و در آن رودها پدیدآورد و برای آن کوه‌ها را [مانند لنگر] قرار داد و میان دو دریا برزخی گذاشت ... شما را در تاریکی‌های خشکی و دریا راه می‌نماید و آن کس که بادها را پیشاپیش رحمتش بشارتگر می‌فرستد». آیه ۶۱ نمل، به قرار زمین و وجود «حاجز» میان دو دریا اشاره دارد؛ همان توصیف از پدیده طبیعی تلاقی آب‌های متفاوت، که پیش‌تر راجع به آن و جغرافیایش در خلیج عقبه سخن گفتیم.

۳،۷ سورة قصص (آیات/۷، ۴۰، ۴۴ و ۴۵)

در سورة قصص داستان‌ها و روایت‌های تاریخی مرتبط با حضرت موسی(ع) بسیار پررنگ است: رشد موسی در خانه فرعون (آیات/۱۴-۴)؛ کمک کردن به فردی از بنی‌اسرائیل (آیات/۲۱-۱۵)؛ فرار موسی به مدین (کمک به دختران شعیب، درخواست یکی ازدختران برای استخدام موسی، قرار شعیب با موسی درباره ازدواج با یکی از دختران و هشت سال کار کردن موسی برای شعیب، پایان مدت و بازگشت موسی) (آیات/۲۹-۲۲)؛ گفت‌وگوی موسی با خدا در طور (مشاهده آتش در کوه طور، گفت‌وگوی خدا با موسی در طور، مشاهده اعجاز تبدیل عصا به اژدها و ید بیضا، درخواست موسی برای همراهی هارون، وعده خدا درباره پیروزی موسی و پیروانش) (آیات/۳۵-۲۹)؛ دعوت موسی از فرعون (آیات/۴۲-۳۶)؛ نزول کتاب بر حضرت موسی(ع)، بعد از هلاک فرعونیان (آیه ۴۳)؛ داستان قارون (آیات/۸۲-۷۶) و نابودی وی که پیوندی با بحر قلزم و خلیج عقبه دارد (به‌عنوان نمونه نک: قمی، ۱۴۰۴ق: ۳۱۷/۱؛ إسماعیل حقی، بی‌تا: ۱۵۶/۱).

در این میان، آیه ۷ حاوی واژه «یم» است، آغازگر سرنوشت حضرت موسی(ع) و چگونگی نجات او از توطئه فرعون «فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ» و قرارگرفتن او در خانه فرعون برای تربیت و هدایت الهی اشاره دارد.

آیه ۴۰ نیز که حاوی واژه «یم» است، بیانگر غرق‌شدن فرعون و لشکریانش در دریا به‌عنوان عاقبت ستمگری و استکبار آنهاست و در ادامه

خشکی اشاره دارد: «او کسی است که شما را در خشکی و دریا می‌گرداند تا وقتی که در محدوده آسمان‌کشد (یا موج بالا نگاه داشته‌شده یا موج بالاآمده مدور یا دیوارآب) باشید و آن‌ها با بادی خوش آنان را ببرند و ایشان بدان شاد شوند [بناگاه] بادی سخت بر آن‌ها وزد و موج از هر طرف بر ایشان تازد و یقین کنند که در محاصره افتاده‌اند در آن حال خدا را پاکدلانه می‌خوانند که اگر ما را از این [ورطه] برهانی قطعاً از سپاس‌گزاران خواهیم شد».

بخش مفصلی از سوره یونس، به داستان موسی(ع) پرداخته است؛ به‌عنوان نمونه آمده است: «سپس بعد از آنان موسی و هارون را با آیات خود به سوی فرعون و سران [قوم] وی فرستادیم و[لی آنان] گردن‌کشی کردند و گروهی تبهکار بودند(۷۵) ... و فرزندان اسرائیل را از دریا گذراندیم پس فرعون و سپاهیان‌ش از روی ستم و تجاوز آنان را دنبال کردند...»(۹۰) آیه نود سوره یونس، به عبور بنی‌اسرائیل از دریا و غرق‌شدن فرعون اشاره دارد؛ بخشی از واقعه تاریخی «خروج» از مصر. این رخداد عموماً در ناحیه‌ای از دریای سرخ (قلزم) در مسیر صحرای سینا به مدین، مکان‌یابی شده است (به‌عنوان نمونه نک: السمرقندی، بی‌تا: ۱۳۰/۲).

در اواخر سوره، اشاره به داستان حضرت یونس(ع) شده است (یونس/۹۸). پیوند بحر قلزم که خلیج عقبه در آن واقع است، با داستان یونس و قارون در روایات متقدم، قابل ردیابی است (به‌عنوان نمونه نک: قمی، ۱۴۱۲ق: ۳۱۷/۱؛ إسماعیل حقی، بی‌تا: ۱۵۶/۱). ازسوی دیگر، خلیج عقبه و دریای سرخ (مخصوصاً شمال دریا) یکی از زیستگاه‌های مهم گونه‌های گوناگون ماهیان بسیار بزرگ است (کوسه سفید اقیانوسی، کوسه خاکستری، کوسه نهنگی و غیره). شواهد باستان‌شناسی و زیست‌محیطی نشان می‌دهد که از دوران باستان تا امروز، این آب‌ها محل صید کوسه بوده‌اند (نهنگ‌ها هم گه‌گاه وارد دریای سرخ می‌شوند). بنابراین با توجه به برخی روایات و جغرافیای زیست قارون و نیز جریان‌ات وی با حضرت موسی(ع) در منطقه کوه طور، می‌توان

دریا برای شما به حرکت درمی‌آورد تا از فضل او برای خود بجویید...»(۶۶) و چون در دریا به شما صدمه‌ای برسد هر که را جز او می‌خوانید ناپدید می‌گردد و چون خدا شما را به سوی خشکی رهناید، رویگردان می‌شوید...»(۶۷) مگر ایمن شدید از این که شما را در کنار خشکی در زمین فرو برد...»(۶۸) یا [مگر] ایمن شدید از این ه بار دیگر شما را در آن [دریا] بازگرداند و تندبادی شکننده بر شما بفرستد و به‌سزای آنکه کفر ورزیدید غرق‌تان کند...»(۶۹) و به‌راستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم و آنان را در خشکی و دریا [بر مرکب‌ها] برنشانیدیم...»(۷۰). بنابراین، بعید نیست که مفهوم «الْفَلَکِ فِي الْبَحْرِ» و نیز تصریح به غرق‌شدن و فروبردن در زمین، اشاره به داستان حضرت موسی(ع) و قارون داشته باشد (به‌عنوان نمونه نک: النخجوانی، ۱۴۱۹ق: ۴۶۰/۱؛ الشعراوی، ۱۹۹۷م: ۸۶۷۷/۱۴).

در آیات پایانی سوره نیز آمده است: «و در حقیقت ما به موسی نه نشانه آشکار دادیم پس از فرزندان اسرائیل بپرس آنگاه که نزد آنان آمد و فرعون به او گفت ای موسی من جدا تو را افسون‌شده می‌پندارم(۱۰۱) ... پس [فرعون] تصمیم گرفت که آنان را از سرزمین [مصر] برکند پس او و هر که را با وی بود همه را غرق کردیم(۱۰۳) و پس از او به فرزندان اسرائیل گفتیم در این سرزمین ساکن شوید پس چون وعده آخرت فرارسد شما را همه با هم محشور می‌کنیم(۱۰۴)». این آیات نیز دلالت تاریخی مستقیمی به داستان موسی(ع) و دریای شکافته دارد که پیش‌تر اشاره شد که در خلیج عقبه واقع شده است.

۳،۹ سوره یونس (آیات/۲۲ و ۹۰)

در سوره یونس، طوفان نوح(ع)، سرگذشت حضرت موسی(ع) و فرعونیان نیز آمده است؛ یعنی، «دعوت فرعون، تقابل با ساحران، اسکان بنی‌اسرائیل در مصر، عبور از دریا و غرق‌شدن فرعونیان» (آیات/۹۲-۷۵).

آیه ۲۲ این سوره که واژه بحر در آن آمده، همانند سوره اسراء (بنی اسرائیل) به یاد خدا در دریا و

گفت که داستان ماهی بزرگ و حضرت یونس(ع)، به آب‌های خلیج عقبه در نزدیکی کوه طور و منطقه مدین مرتبط است (نک: استادی، ۱۴۰۴ش: ث، سراسر متن).

۳/۱۰ سورة انعام (آیات/۵۹، ۶۳ و ۹۷)

در اوایل سورة انعام آمده: «آیا ندیده‌اند که پیش از آنان چه بسیار امت‌ها را هلاک کردیم؟...» (۶)؛ که مفسرین آن را اشاره به اقوام «عاد، ثمود، لوط، شعیب و فرعون» دانسته‌اند (به عنوان نمونه نک: رازی، ۱۴۲۰ق: ۴۸۴/۱۲) و قبلاً بیان شد که این اقوام همگی در حوزه خلیج عقبه زندگی می‌کرده‌اند.

در ادامه سورة، خداوند علم و قدرت خود را با مثال خشکی و دریا در دو آیه به مخاطب وحی گوشزد می‌کند: «... و [خداوند] آنچه در خشکی و دریاست می‌داند...» (۵۹)؛ «... چه کسی شما را از تاریکی‌های خشکی و دریا می‌رهاند؟» (۶۳).

در میانه سورة، اشاره به پیامبران حوزه خلیج عقبه شده است (آیات/۸۴، ۸۵، ۸۶، ۹۱) و درباره کتاب قرآن می‌گوید: «و این خجسته کتابی است که ما آن را فرو فرستادیم، و کتاب‌هایی را که پیش از آن آمده تصدیق می‌کند؛ و این قرآن برای این است که به مردمان ام‌القری و کسانی را که پیرامون آنند هشدار دهی...» (۹۲).

و دوباره، خداوند قدرت خود را با مثال خشکی و دریا در آیه ۹۷ به مخاطب گوشزد می‌کند: «و اوست کسی که ستارگان را برای شما قرار داده تا به وسیله آن‌ها در تاریکی‌های خشکی و دریا راه یابید. به یقین، ما دلایل [خود] را برای گروهی که می‌دانند به روشنی بیان کرده‌ایم».

براساس ظاهر آیات بحری ۵۹ و ۶۳ و ۹۷ انعام، باید گفت که واژه دریا در این آیات، مکانمند نیستند و تمثیلی برای تبیین مطالب می‌باشند؛ اما در آیات بعدی، کلیدواژه‌هایی مهم ذکر شده‌اند که سیاق آن‌ها، می‌تواند تفسیر متفاوتی از این دریا‌های تمثیلی ایجاد کنند و باعث مکان‌مندی آن‌ها شوند:

در آیه ۹۲ به بعد آمده است: «و اوست کسی که از آسمان، آبی فرود آورد؛ پس به وسیله آن از هر گونه گیاه برآوردیم ... و باغ‌هایی از انگور و زیتون و انار خارج نمودیم. به میوه آن چون ثمر دهد و به [طرز] رسیدنش بنگرید. قطعاً در این‌ها برای مردمی که ایمان می‌آورند نشانه‌هاست» (۹۹) همچنین در آیه دیگر: «و اوست کسی که باغ‌هایی با داربست و بدون داربست و زیتون و انار شبیه به یکدیگر و غیر شبیه پدید آورد. از میوه آن بخورید...» (۱۴۱). میوه‌های انگور و زیتون و انار، میوه‌های بومی و قابل گشت در حوزه خلیج عقبه هستند «وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذَّهْنِ وَصِنْعٌ لِلْكَالِينِ» (مؤمنون/۲۰)؛ و در حجاز جنوبی اساساً به صورت طبیعی قابل رویش و کشت نیستند (نک: استادی، ۱۴۰۴ش: ج، ۲۵۸-۲۴۵).

همچنین در آیات بعدی آمده است: «بگو: در آنچه به من وحی شده است، بر خورنده‌ای که آن را می‌خورد هیچ حرامی نمی‌یابم، مگر آنکه مردار یا خون ریخته یا گوشت خوک باشد که این‌ها همه پلیدند...» (۱۴۵). حیوان خوک نیز، که از نوع اهلی و چه از نوع وحشی آن، در حوزه خلیج عقبه و شمال حجاز قابل زیستند و در حجاز جنوبی یافت نمی‌شوند؛ تا خداوند متعال بخواهد درباره خوردن آن‌ها حکمی صادر نماید (همان، ۲۶۳-۲۶۰).

۳/۱۱ سورة لقمان (آیات/۱۳، ۲۷ و ۳۱)

مفهوم بحر در آیه ۲۷ لقمان، تمثیلی از بی‌نهایت بودن کلمات و علم الهی است. اما آیات ۳۱ و ۳۲ سوره می‌توانند دلالت تاریخی مشخصی داشته باشند. واژه بحر در آیه ۳۱ لقمان، مانند سورة اسراء/۶۹ و نیز سورة یونس/۲۲ که پیش‌تر بررسی شدند، به یاد خدا در دریا و خشکی اشاره دارد: «آیا ندیده‌ای که آسمان‌کشان (یا موج بالا نگاه داشته‌شده یا موج بالاآمده مدور یا دیوارآب؛ نک: الفیروزآبادی، ۱۴۲۶ق: ۹۵۱؛ استادی، ۱۴۰۴ش: الف، سراسر متن) به نعمت خدا در دریا جاری می‌گردند تا برخی از نشانه‌های [قدرت] خود را به شما

بنمایاند؛ قطعاً در این [قدرت‌نمایی] برای هر شکیبایی سپاس‌گزاری نشانه‌هاست (۳۱) و چون موجی کوه‌آسا آنان را فرا گیرد خدا را بخوانند و اعتقاد [خود] را برای او خالص گردانند و چون نجاتشان داد و به خشکی رساند برخی از آنان میانه‌رو هستند و نشانه‌های ما را جز هر خائن ناسپاس‌گزاری انکار نمی‌کند (۳۲)». پیش‌تر گفته شد که سیاق این دست آیات به خلیج عقبه مرتبط است و آیه ۳۱ لقمان نیز می‌تواند همچنان باشد.

اما گذشته از این سیاق نسبتاً پررنگ، اکنون به مناسبت بیش‌تر حجم فضای سوره که به لقمان پرداخته است؛ می‌توان جغرافیای زندگی لقمان را در تفسیر آیات بحری این سوره دخالت داد. درباره اصل و نژاد لقمان اختلاف نظر وجود دارد، بعضی او را به قوم عاد نسبت داده و برخی دیگر او را از بنی‌اسرائیل می‌دانند (نک: مسعودی، ۱۴۰۹ق: ۷۰). عده‌ای نیز معتقدند او غلام حبشی یکی از ثروتمندان بنی‌اسرائیل در زمان حضرت داود نبی (ع) بوده است (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق: ۱۲۴؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۵/۱۶۰). که شاید به دلیل داشتن حکمت و دانایی از طرف ارباب خود آزاد شده باشد. بنابراین وی چه از قوم عاد باشد و چه از بنی‌اسرائیل، زیستگاه طبیعی او در منطقه اطراف خلیج عقبه بوده است.

۳/۱۲ سوره شوری (آیات/۳۲، ۳۳ و ۳۴)

در ابتدای سوره، سخن از ام القری آمده است (آیه/۷) و در ادامه سوره آمده است: «و از نشانه‌های او الْجَوَارِ کوه‌آسا در دریاست (۳۲) اگر بخواهد باد را ساکن می‌گرداند و بر پشت متوقف می‌ماند قطعاً در این [امر] برای هر شکیبایی شکرگزاری نشانه‌هاست (۳۳) یا به آنچه مرتکب شده‌اند هلاکشان کند و از بسیاری درمی‌گذرد (۳۴)».

نقطه کانونی و مبهم آیه ۳۲، واژه «الجوار» است.^۱ وَ مِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ. همین آیه در سوره رحمن آیه ۲۴ این‌طور آمده است: «و لَهُ

الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ». عده‌ای، جوار را به معنی کشتی گرفته‌اند. اولاً کشتی، ساخت بشر است و مستقیماً نمی‌تواند از آیات الهی باشد؛ بنابراین «جوار» باید چیزی باشد که مستقیماً آیت الهی باشد. ثانیاً این که در آن دوران، کشتی که وصف «كَالْأَعْلَامِ» برای آن صدق کند، منطقاً وجود نداشته است؛ و ساخت کشتی‌های عظیم کوه‌آسا در دوران جدید صورت گرفته است. نتیجه اینکه واژه الجوار (یا هر مفهوم مقدر در آن)، باید چیزی شبیه «موج بلند» یا «گردآب» عظیم بوده باشد، مثلاً شبیه آیه «... وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ ...» (هود/۴۲)، یا لاقِل «الجوار: به معنای آب فراوان و عمیق» (مصطفی، بی‌تا: ۱۴۶/۱)؛ که این موارد طبیعی (یا چیزهایی شبیه آن‌ها)، می‌توانند برای مخاطب قرآن، مستقیماً از آیات الهی محسوب شوند.

در تفسیر مراغی، تبیین خاصی برای آیه ۳۲ شوری آمده است: «برخی از مردم گمان کرده‌اند که عبور بنی‌اسرائیل از دریا در زمان جزر (پس‌روی آب) رخ داده و در بحر القلزم (دریای سرخ) چاله‌های کم‌عمقی وجود دارد که انسان می‌تواند به آسانی از آن‌ها دریا را بگذراند اگر جزر شدید باشد. آنان به سبب ناتوانی و پیوستگی به یکدیگر، آن آب کم‌عمق را به دو بخش بزرگ ممتد، مانند کوه عظیم، تبدیل کردند. این مطلب از آیه «وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ» و اینکه نگفته «فرقنا لكم البحر» و نیز از آیه «فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ» استنباط می‌شود ... و هنگامی که فرعون و سپاهیان به دنبال آنان رفتند و دیدند که از دریا گذر کرده‌اند، در پی آنان راه افتاد و مد (پیش‌روی آب) آغاز شده بود. بنی‌اسرائیل کاملاً خارج نشده بودند که مد بالا آمد و طغیان کرد تا آنکه همه مصریان را غرق کرد و نعمت خدا بر بنی‌اسرائیل تحقق یافت.....» (نک: المراغی، بی‌تا: ۱۱۶/۱).

^۱ همچنین ببینید: «و الجار: ما قَرَّبَ مِنَ الْمَنَازِلِ مِنَ السَّاحِلِ» (ازهری، ۱۴۲۱ق: ۱۲۰/۱۱).

۳/۱۳ سوره دخان (۱۷ و ۲۴)

در این سوره، داستان موسی و بنی اسرائیل ذکر شده است: رسالت موسی، امر خداوند برای خروج مؤمنان از مصر، عبور از دریا، غرق شدن فرعونیان و نجات بنی اسرائیل، برتری آنان بر جهانیان (آیات ۱۷-۳۲).

در آیات ۱۷-۲۳ آمده است «و به یقین پیش از آنان قوم فرعون را بیازمودیم و پیامبری بزرگوار برایشان آمد (۱۷) با این پیام که: بنی اسرائیل را که بندگان خداوند به من بسپارید، زیرا من برای شما فرستاده‌ای امینم و نمی‌خواهم به کمک آنان بر شما شورش کنم (۱۸) و با دروغ انگاشتن رسالت من [موسی]، بر خدا سرکشی مکنید که من [پیامبر] برای شما حجتی آشکار آورده‌ام (۱۹) و من به پروردگار خود و پروردگار شما پناه می‌برم از این که مرا متهم [= هُوَ سَاحِرٌ] کنید (۲۰) و اگر به من ایمان نمی‌آوردید، از من کناره‌گیری کنید و کاری به من نداشته باشید (۲۱) [فرعونیان رسالت موسی را نپذیرفتند] پس موسی پروردگار خود را خواند که: اینان مردمی تبهکار و درخور هلاکت‌اند. (۲۲) [خدا به او فرمود:] بندگانم (بنی اسرائیل) را شبانه به سوی دریا کوچ ده که شما قطعاً تعقیب خواهید شد (۲۳)».

آیه ۲۴ که واژه «بحر» در آن ذکر شده است، در ادامه داستان تعقیب حضرت موسی (ع) و بنی اسرائیل می‌باشد؛ پس از عبور، فرمان «وَأْتِزْكِ الْبَحْرَ رَهْوًا» به حضرت موسی (ع) داده می‌شود تا فرعونیان وارد دریا شوند و غرق گردند.

جداً از اینکه واژه «رَهْوًا»، کلمه‌ای سریانی است (به عنوان نمونه نک: سیوطی، ۱۴۰۸ق: ۱۱۴-۱۰۳؛ شاهین، بی‌تا: ۳۱۵؛ قلعه‌جی، بی‌تا: ۳۰-۱۹) و داستان شکافتن دریا و به حوزة خلیج عقبه اختصاص دارد (نک: طباطبائی‌امین، ۱۳۹۳ش: سراسر متن؛ اساساً این رخداد «عبور از دریا و شکافتن آن»، مربوط به واقعه تاریخی خروج موسی (ع) از مصر و عبور از دریای سرخ (بحر قلزم) در مسیر سینا به مدین می‌باشد (به عنوان نمونه نک: ابن‌عاشور، ۱۹۸۴م: ج ۲۵، ص ۳۰۰).

۳/۱۴ سوره جاثیه (آیات ۱۲ و ۱۶)

واژه «سَخَّرَ» در آیات متعددی از قرآن آمده است (همانند: نحل/۱۴؛ ابراهیم/۳۲؛ حج/۶۵؛ بقره/۱۶۴). در این میان، کسانی که فلک را به معنی «کشتی» می‌گیرند، لابد معتقدند «روی آب ماندن کشتی و حرکت آن بر روی آب» فعل تسخیر خداوند متعالی و منظور از «سَخَّرَ» است. درست است که امور عالم با تبیین‌های اولیه و مستقیم (همانند اشعریون) و ثانویه و غیر مستقیم (همانند معتزلیان) به امر خداوند ایجاد و محقق می‌شود؛ ولی قاعده عقلایی آن است که تا وقتی که امور طبیعی و غیرانسانی را می‌توان به صورت مستقیم به خداوند نسبت داد، امور دیگر و دست‌ساز انسان، اولویت «انتساب مستقیم» ندارند. بنابراین، «سَخَّرَ بِأَمْرِهِ» اولاً و بذات متعلق چیزی است طبیعی و غیر از کشتی، همانند آسمان‌کشد (یا موج بالا نگاه داشته‌شده یا موج بالاآمده مدور یا دیوارآب)؛ مخصوصاً به اینکه در آیات متعدد قرآن کریم، واژه سَخَّرَ در سیاق نشان‌های طبیعی خداوند ذکر شده است، مثل: «السَّمَاوَاتِ، الْأَرْضِ، الرِّيحِ، السَّحَابِ، اللَّيْلِ، النَّهَارِ» (برای نمونه نک: ابراهیم/۳۲؛ بقره/۱۶۴) آمده است. پس، سیاق منطقی این آیه و آیات مشابه، گویای آن است که واژه فلک، به معنی آسمان‌کشد (یا موج بالا نگاه داشته‌شده یا موج بالاآمده مدور یا دیوارآب) می‌باشد، نه کشتی.

بنابراین نقطه کانونی و مهم آیه ۱۲ جاثیه، واژه «الْفَلَک» است: سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَجْرِيَ الْفَلَک. همین واژه الفلک با حالات متعددی در آیات دیگر قرآن آمده است: «الْفَلَکُ تَجْرِي؛ الْفَلَکُ لِتَجْرِيَ؛ الْفَلَکُ وَ جَرَيْنَ؛ الْفَلَکُ الَّتِي تَجْرِي؛ لِتَجْرِيَ الْفَلَک؛ أَجْرَى الْفَلَک». عده‌ای از مترجمان و مفسران، واژگان: «سفینه»، «فلک»، «جاریه» و «جوار» را به معنی کشتی گرفته‌اند. به نظر می‌رسد که واژه «فلک» در این آیه، معنای متفاوتی از کشتی داشته باشد (نک: استادی، ۱۴۰۴ش: الف، سراسر متن)؛ و همان تبیینی که برای واژه «جوار» در مطالب پیشین آمد، در این‌جا نیز قابل تأمل است؛ مخصوصاً به این که در آیه ۱۶

در این میان، آیه ۴۰ مستقیماً و غرق شدن لشکریان فرعون در مسیر موسی(ع) به مدین (خلیج عقبه) حکایت دارد: «او و سپاهیان را گرفتیم و آنان را در دریا افکندیم درحالی که او [در آخرین لحظه] نکوهشگر [خود] بود».

۳/۱۶ سوره کُف (آیات/۶۰، ۶۱، ۶۳، ۷۹ و ۱۰۹)

این سوره در ضمن مطالب خود، به بیان سه داستان «اصحاب کُف، حضرت موسی(ع) و بنده‌ای از بندگان خدا و حکایت ذوالقرنین» می‌پردازد. این سه واقعه، برخلاف بیشتر داستان‌های دیگر قرآن که پراکنده در سوره‌های مختلف‌اند، یک‌جا آمده‌اند و از بقیه مفصل‌ترند: ۱. داستان اصحاب کُف (آیات/۲۶-۸)، ۲. داستان موسی(ع) و خضر (آیات/۸۲-۶۰): حاوی همراهی موسی(ع) و نوجوان تا مجمع‌البحرین، فراموش کردن ماهی، بازگشت برای یافتن ماهی، دیدار با خضر(ع)، درخواست موسی(ع) برای همراهی و ماجراهای پس از آن. ۳. داستان ذوالقرنین و یاجوج و ماجوج (آیات/۹۸-۸۳).

آیات ۸-۲۶ که به داستان اصحاب کُف اختصاص دارد، شامل عطف «الرقیم» بر «الکُف» در آیه ۹ است و این بحث میان مفسران به پیروی از برخی روایات، مطرح شده که آیا اصحاب کُف و رقیم یک گروه‌اند یا دو گروه جدا؟ عده‌ای از مفسران رقیم را نام وادی یا روستای نزدیک غار اصحاب کُف دانسته‌اند (همچنین نک: قمی، ۱۴۱۲ق: ۳۱/۲). براساس پژوهش‌های جدید روشن شده است که رقیم نام قدیمی شهر پترا در حوزه خلیج عقبه است (استادی، ۱۴۰۴ش: ت، سراسر متن).

آیات ۶۰-۶۳ سوره کُف به مسیر سفر حضرت موسی(ع) در منطقه مدین، برای دیدار «عبد صالح» و رسیدن به «مجمع البحرین» اشاره دارد؛ واقعه‌ای تاریخی - روایی در سنت تفسیری. محل دقیق مجمع‌البحرین در تفاسیر متفاوت دانسته شده، ولی عمدتاً به خلیج عقبه یا جغرافیای اطراف این خلیج و رودهای منتهی به آن باز می‌گردد؛ که در مجموع آیات «البحرین» (نک: کُف/۶۰؛ فرقان/۵۳؛ نمل/۶۱؛ رحمن/۱۹) قابل تبیین و جانمایی است. مهم‌تر آنکه

جائیه به بنی‌اسرائیل و موسی(ع) اشارت رفته است: «و به یقین فرزندان اسرائیل را کتاب [تورات] و حکم و پیامبری دادیم و از چیزهای پاکیزه روزیشان کردیم و آنان را بر مردم روزگار برتری دادیم».

بنابراین، الفلک در این جا به معنی آسمان کُشدن یا لا اقل «مَوْجُ الْبَحْرِ الْمُضْطَرَّبُ، والماءُ الذي حَرَكْتَهُ الرِّيحُ» می‌باشد (نک: الفیروزآبادی، ۱۴۲۶ق: ۹۵۱)؛ آنگاه آیه «... سَحَرَ لَكُمْ الْبَحْرَ ...» می‌تواند اشاره مستقیمی به عبور بنی‌اسرائیل از بحر باشد، که خداوند به امر خود آن را مسخر گردانید تا حضرت موسی(ع) و بنی‌اسرائیل از مسیر عبور کنند و به مدین برسند و پس باید که شکرگزار این لطف خداوند در حق خود باشند.

حتی اگر آیه ۱۲ جائیه را مرتبط با حضرت موسی(ع) و عبور وی از دریا ندانیم و به واقعه عادی جز و مد و بهرمندی مردم از فوائد آن در نظر بگیریم، باز اشاره بر نزدیک‌ترین دریا به مخاطب قرآن کریم دارد؛ که با فرض مکه در حجاز جنوبی، «دریای سرخ (قلزم)» را شامل می‌گردد به صورت کلی و نیز با فرض نظریه البلد الحرام در شمال حجاز، شمول آیه ۱۲، خلیج عقبه را در بر می‌گیرد.

۳/۱۵ سوره ذاریات (آیات/۳۸، ۳۹ و ۴۰)

در سوره ذاریات، داستان‌ها و روایت‌های تاریخی متعددی اشاره شده است؛ همانند: «داستان ورود فرشتگان بر ابراهیم(ع) و پاسخ آنان مبنی بر عذاب قوم لوط و نجات مؤمنان از میان آنان (آیات/۳۶-۲۴)؛ فرستادن حضرت موسی(ع) به سوی فرعون، رویگردانی فرعون و یارانش و اتهام سحر و دیوانگی به موسی(ع)، غرق شدن آنان در دریا (آیات/۴۰-۳۸)؛ عذاب قوم عاد با تند باد مهلک (آیات/۴۲-۴۱)؛ دعوت ثمود به ایمان و مهلت به آنان و سرپیچی از امر خداوند، نزول عذاب بر آنان (آیات/۴۵-۴۳)» که همه این داستان‌ها و روایت‌های تاریخی، متعلق به جغرافیای خلیج عقبه و اطراف آن در شمال دریای سرخ (قلزم) هستند.

در ادامه، یعنی آیه ۱۴ سوره که حاوی واژه بحر است (شبهه آیه ۱۲ فاطر) نیز آمده است: «او کسی است که دریا را مسخر [شما] ساخت تا از آن، گوشت تازه بخورید؛ و زیوری [همچون مروارید] که آن را بر خود می‌پوشانید از آن استخراج کنید و آسمان‌کشند را در دریا شکافنده می‌بینی؛ تا از فضل او بجوید و باشد که شما شکر گزاریید». با توجه به کلیدواژه‌های «گوشت تازه» و «زیور دریایی» می‌توان گفت که مخاطب قرآن در کنار دریا می‌زیسته است و این دریا، ظاهراً خلیج عقبه است که توضیح آن در آیه ۱۲ فاطر گذشت.

همچنین، همان‌طور که در مطالب آیات مشابه گفته شد، عبارت «فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (نحل/۳۶) نشان می‌دهد که مخاطبان قرآن در همان محدوده‌های جغرافیایی که اقوام تکذیب‌کننده در آن می‌زیسته‌اند، ساکن بوده‌اند. به عبارت دیگر، بقایای این اقوام و آثار زندگی آن‌ها همواره در مقابل دیدگان جامعه اولیه پیامبر (ص) و در افق زیست‌جهان مخاطبان نخستین قرآن کریم قرار داشته و از این‌رو، برای آن‌ها شناخته‌شده و معهود بوده است. بنابراین، از آنجایی که این اقوام تکذیب‌کننده و عذاب شده، در مناطق اطراف خلیج عقبه سکونت داشته‌اند، این توصیف قرآنی با نظریه «البلد الحرام» در شمال حجاز همخوانی دارد و سوی دیگر نشان می‌دهد که «البحر» در آیه ۱۴ سوره نحل، به خلیج عقبه اشاره دارد.

۳/۱۸ سوره ابراهیم (آیات/۶، ۹، ۳۲)

در سوره ابراهیم (ع)، به داستان‌ها و روایت‌های تاریخی متعددی اشاره شده است؛ همانند: «خطاب موسی به بنی‌اسرائیل درباره رهایی از ستم فرعون و شکر پروردگار (آیات/۸-۶)؛ داستان مشترک قوم نوح و عاد و ثمود و گفت‌وگوی پیامبران با آنان (آیات/۱۵-۹)؛ دعای ابراهیم (ع) درباره امن قراردادن منطقه کعبه و دوری نسلش از شرک و شکر ولادت اسماعیل و اسحاق در سنین پیری (آیات/۴۱-۳۵)».

برخی روایات نیز این ملاقات موسی (ع) و خضر را به کوه طور پیوند داده‌اند (نک: طوسی، بی‌تا: ۶۶/۷) طور سینا، همان کوهی است که در پژوهش‌های اسلامی و غربی، در نزدیکی مدین و خلیج عقبه واقع می‌باشد (نک: استادی، ۱۴۰۴ش: ب و پ، سراسر متن).

آیه ۷۹ سوره کهف نیز، بخشی از همان روایت است؛ ماجرای کشتی مساکین در ساحل دریا که خضر (ع) آن را معیوب کرد تا از مصادره پادشاهی ستمگر در امان ماند. بنابراین، رخداد در بستر سفر دریایی همان داستان واقع است که مرتبط به خلیج عقبه قابل ارزیابی است.

آیه ۱۰۹ کهف، تمثیلی از بی‌پایانی کلمات الهی است و مستقیماً به واقعه تاریخی یا جغرافیایی خاص اشاره ندارد؛ اما با توجه به مشخص بودن جغرافیایی چند واژه بحر قبلی سوره و وجود «ال» برای بحر در آیه ۱۰۹، می‌توان پذیرفت که این بحر نیز به همان خلیج عقبه قابل تطبیق است که معهود مخاطب داستان می‌باشد.

۳/۱۷ سوره نحل (آیات/۱۰، ۱۱، ۱۴، ۳۶، ۶۶-۶۹)

در آیات ۱۰، ۱۱، ۱۴ و ۶۹-۶۶ این سوره، به غسل، ماهی‌ها و میوه‌هایی چون انگور و زیتون برای بهرمندی مخاطبان آیات الهی توجه شده است که همگی به حوزه جغرافیایی خلیج عقبه و اطراف آن تعلق دارند.

مثلاً در آیات ۱۰-۱۱ سوره نحل آمده است: «اوست کسی که از آسمان آبی فرود آورد که [آب] آشامیدنی شما از آن است و رویدنی‌هایی که [رمه‌های خود را] در آن می‌چرانید [نیز] از آن است (۱۰) به وسیله آن کشت و زیتون و درختان خرما و انگور و از هر گونه محصولات [دیگر] برای شما می‌رویاند قطعاً در این‌ها برای مردمی که اندیشه می‌کنند نشانه‌هایی است (۱۱)». پیش‌تر بیان شد که زیستگاه طبیعی رویش زیتون و انگور (و البته زیستگاه زنبور عسل)، حوزه خلیج عقبه در حجاز شمالی می‌باشد؛ نه جغرافیای مکه کنونی در حجاز جنوبی.

الف. طبق منابع متعدد اسلامی، کوه طور در منطقه مدین کنار خلیج عقبه واقع شده است (استادی، ۱۴۰۴ش: ب، سراسر متن)؛ پژوهش‌های جدید غربی پیرامون مکان‌یابی کوه طور نیز، جبل لوز در مدین کنار خلیج عقبه را به‌عنوان مصداق عینی کوه طور پشتیبانی می‌کنند (نمونه نک: ویتاکر، ۲۰۰۳م: سراسر متن).

ب. پیرامون اینکه بیت‌المعمور کجاست، معرکه آرای میان مفسران وجود دارد؛ برخی نیز گفته‌اند: «البیت المعمور هو الکعبة البیت الحرام» (به‌عنوان نمونه نک: طبرسی، بی‌تا: ۲۴۷/۹). بنابراین با فرض پذیرش نظریه «البلد الحرام در شمال حجاز»، می‌توان گفت که بیت‌المعمور در این آیه، اشاره به خلیج عقبه در شمال حجاز (مثلاً منطقه مدین) دارد. چون در این نظریه، الکعبة البیت الحرام در دامنه کوه طور در منطقه مدین جانمایی شده است (استادی، ۱۴۰۴ش: ج، سراسر متن).

ج. اما کلیدواژه اصلی، «الْبَحْرِ الْمَسْجُور» است. عده‌ای از مفسران این دریا را همان بحر قلزم (خلیج عقبه) دانسته‌اند (به‌عنوان نمونه نک: ابن‌عاشور، ۱۹۸۴م: ۳۹/۲۷؛ همچنین ببینید: طباطبایی‌امین، ۱۳۹۳ش: سراسر متن). مقاله‌ای اختصاصی نیز برای تفسیر و مکان‌یابی بحر مسجور نگارش یافته که این دریا را خلیج عقبه جانمایی کرده است (استادی، ۱۴۰۴ش: ث، سراسر متن).

بنابراین و با این تبیین‌ها، سوگندهای ابتدای سوره طور، دیگر به مفاهیمی انتزاعی یا صرفاً قدسی دور از دسترس اشاره نمی‌کنند؛ بلکه به عناصری «واقعی، مکان‌مند و شناخته‌شده» اشاره دارند. «طور»، «بیت معمور» و «بحر مسجور» را می‌توان به‌مثابه اجزای یک منظومه منسجم فهم کرد که همگی در یک پهنه جغرافیایی - تاریخی مشخص قابل بازسازی‌اند. بر اساس این تفسیر، سوگندهای سوره طور نه متباین و پراکنده، بلکه هماهنگ و هدفمند و در مجموع، زمینه‌ای بلاغی و اقناعی فراهم می‌آورند تا پیام وحی در پیوند با تجربه‌ای مکانی و تاریخی خاص عرضه شود.

در آیه ۶ آمده است «و هنگامی را که موسی به قوم خود گفت نعمت خدا را بر خود به یاد آورید آنگاه که شما را از فرعونیان رهانید ...» و سپس در آیات ۳۲ و ۳۳ آمده است: «... الفلک را برای شما رام گردانید تا به فرمان او در دریا روان شوید و رودها را برای شما مسخر کرد (۳۲) و خورشید و ماه را که پیوسته روانند برای شما رام گردانید و شب و روز را [نیز] مسخر شما ساخت (۳۳)».

پیش‌تر به معنای متفاوت الفلک که دلالت بر آسمان‌کشد و امثال آن دارد، پرداختیم (همچنین: استادی، ۱۴۰۴ش: الف، سراسر متن)؛ در این‌جا نیز باید گفت که الفلک (جدای از دلایل قبلی) نمی‌تواند در این آیه به معنی کشتی باشد؛ زیرا به قرینه «وَسَخَّرَ لَكُمُ الْاَنْهَارَ» و «وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ» و «وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ» که همگی از مفاهیم طبیعی هستند، الفلک در «وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفَلَکَ» نیز باید مفهومی طبیعی باشد، نه ساختگی توسط بشر، همانند کشتی. بنابراین به نظر می‌رسد که این آیه، به واقعه عبور حضرت موسی(ع) و بنی‌اسرائیل از دریا اشاره و الفلک، مفهومی همانند آسمان‌کشد (جز و مد) یا موج‌بالا نگاه داشته‌شده یا موج‌بالا آمده مدور دارد (نک: الفیروزآبادی، ۱۴۲۶ق: ۹۵۱).

حتی اگر آیه ۳۲ ابراهیم را مرتبط با داستان حضرت موسی(ع) و عبور وی از دریا ندانیم و بر واقعه عادی جز و مد (آسمان‌کشد) و بهرمندی مردم از فوائد آن در نظر بگیریم، باز اشاره بر نزدیک‌ترین دریا به مخاطب قرآن کریم دارد که با فرض مکه در حجاز جنوبی، «دریای سرخ (قلزم)» را شامل می‌گردد به‌صورت کلی و نیز با فرض نظریه البلد الحرام در شمال حجاز، شمول آیه ۱۲، خلیج عقبه را در بر می‌گیرد.

۳/۱۹ سوره طور (آیات ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶)

این سوره، لااقل سه مورد کلیدواژه مکانی و جغرافیایی دارد که به‌عنوان سیاق می‌تواند کمک‌رسان جانمایی «الْبَحْرِ» باشد: الطُّور، الْبَيْتِ الْمَعْمُور، الْبَحْرِ الْمَسْجُور.

۳،۲۰ سورة روم (آیات/۴۱ و ۴۲)

در آیه ۹ ابتدای سورة روم، آمده است: «آیا در زمین سیر نکردند تا ببینند سرانجام کسانی که پیش از آنان بودند چگونه بود؟ آنان از اینان نیرومندتر بودند و زمین را (با قدرت خود) شکافتند و آن را بیش از آنچه اینان آباد کردند، آباد نمودند» (همچنین ببینید: آل عمران/۳۷؛ فاطر/۴۴؛ غافر/۲۱ و ۸۲؛ محمد/۱۰)؛ بعد از آیه ۴۱ نیز (که مورد نظر ماست) نیز، دوباره آمده است: «قُلْ سِيرُوا فِي ... بگو در زمین بگردید و بنگرید فرجام کسانی که پیشتر بوده [و] بیشترشان مشرک بودند، چگونه بوده است» (۴۲). در این میان، نکته مهم آن است که: در آیه ۹ که مرتبط به آیه ۴۲ است و آیه بحر قبل از آن واقع شده، «كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً» به اقوام اطراف خلیج عقبه قابل تطبیق است: «قوم عاد و ثمود و أصحاب الأيكة»؛ و البته عبارت «يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا» گویای آن است که مخاطب قرآن در همان محدوده‌ها می‌زیسته است که با نظریه البلد الحرام در شمال حجاز همخوان است.

ازسوی دیگر، در خود آیه ۴۱ آمده است: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ» و در ذیل تفسیر این آیه، روایات متعددی وارد شده که «وفي البحر: الذي كان يأخذ كل سفينة غصبا» یا «وَالْبَحْرُ؛ قال: أخذ الملك السفن غصبا» (نک: طبری، ۱۴۲۰ق: ۱۰۹/۲۰). اکنون با توجه به آیه ۷۹ سورة كهف که درباره حضرت موسی (ع) و خضر (ع) است: «أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا»، به نظر می‌رسد که این بحر در آیه ۴۱ سورة روم، همان بحر نزدیک مدین، یعنی خلیج عقبه است؛ زیرا داستان ملاقات حضرت موسی (ع)، خضر و «مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ» (كهف، ۶۰ و ۶۱ و ۶۳ و ۷۹ و ۱۰۹) در محدوده خلیج عقبه رخ داده است که قبلاً پیرامون آن سخن گفتیم.

۳،۲۱ سورة بقره (آیات/۴۹، ۵۰، ۱۶۴)

در سوره بقره قصه‌ها و روایت‌های تاریخی متعددی ذکر شده است، که عمداً به قوم بنی‌اسرائیل و

پیامبران حوزه خلیج عقبه مرتبطاند؛ همانند: «نجات بنی‌اسرائیل از فرعون (۵۰-۴۹)؛ گوساله‌پرستی بنی‌اسرائیل (۵۴-۵۱ و ۹۳-۹۲)؛ درخواست بنی‌اسرائیل برای رؤیت خدا (۵۵)؛ اعجاز جوشیدن دوازده چشمه آب (۶۰)؛ درخواست غذاهای گوناگون و سرگردانی بنی‌اسرائیل (۶۱)؛ میثاق بنی‌اسرائیل (۶۴-۶۳ و ۸۵-۸۳)؛ نافرمانی بنی‌اسرائیل در روز شنبه (۶۵-۶۶)؛ گاو بنی‌اسرائیل (۷۴-۶۷)؛ حضرت سلیمان (ع) و نیز داستان هاروت و ماروت (۱۰۲)؛ آزمایش ابراهیم و بنای کعبه (۱۲۷-۱۲۴)».

آیه ۵۰ بقره که حاوی واژه بحر است، به شکافته شدن دریا و نجات بنی‌اسرائیل و غرق فرعون اشاره دارد؛ رخدادی تاریخی در ماجرای خروج از مصر که در ناحیه‌ای از دریای سرخ (بحر القلزم) در مسیر سینا به مدین واقع شد (به‌عنوان نمونه نک: البغوي، ۱۴۲۰ق: ۱۱۶/۱؛ ابن عطية، ۱۴۲۲ق: ۱۴۱/۱؛ الثعالبي، ۱۴۱۸ق: ۲۳۶/۱).

همچنین، آیه ۱۶۴ بقره در شمارش نشانه‌های آفرینش، به الفلك یعنی جز و مد در دریا اشاره دارد؛ با توضیحات و تبیین‌هایی که در موارد قبل گذشت؛ بنابراین باید آن را مرتبط با جغرافیای آیه ۵۰ و این گونه ترجمه و تفسیر نماییم: «به‌راستی که در آفرینش آسمان‌ها و زمین و در پی یکدیگر آمدن شب و روز و آسمان‌کشی (جزومد) که در دریا روانند و به مردم سود می‌رسانند و [نیز] آبی که خدا از آسمان فرو فرستاده و با آن زمین را پس از مردنش زنده گردانیده و در آن هر گونه جنبنده‌ای پراکنده کرده و [همچنین در] گردانیدن باده‌ها و ابری که میان آسمان و زمین آرمیده است برای گروهی که می‌اندیشند، واقعاً نشانه‌هایی وجود دارد»؛ هرچند که ممکن است دوره زمانی شمول این آیه، متأخر و متناسب با دوران عصر پیامبر (ص) باشد.

۳،۲۲ سورة رحمن (آیات/۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۴)

سورة الرحمن مجموعه‌ای از نعمت‌های خدا در دنیا و آخرت را برمی‌شمرد و پس از ذکر هر نعمتی، از بندگان خود با آیه «قَبَائِلُ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» اقرار می‌گیرد. این آیه ۳۱ مرتبه در سوره تکرار شده است.

الأرض المباركة» (به عنوان نمونه نک: الخضير، بی تا: ۹/۱۰).

بنابراین به نظر می رسد که عبارت «فِي بَحْرِ لُجِّيٍّ يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ» در آیه ۴۰ نور، به سیاق آیات قبل، مرتبط با خلیج عقبه است. مخصوصاً که در آیه ۴۳ نیز آمده است: «وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ»؛ و تگرگ (برد)، تنها در شمال حجاز یعنی اطراف خلیج عقبه (مثلاً منطقه مدین در استان تبوک عربستان) می بارد و در منطقه حجاز جنوبی، قابل بارش نیست.

۳،۲۴ سوره حج (آیات/۲۶، ۲۹، ۳۳، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۶۳، ۶۵، ۷۱ و ۷۸)

در چندین جای سوره حج، به حضرت ابراهیم (ع) و نیز قوم و ملت او اشاره شده است؛ از سوی دیگر، در آیه ۷۱ سوره انبیاء در مورد حضرت ابراهیم (ع) آمده است: «ما او را به همراه لوط (ع) به سرزمینی بردیم که در آن برای جهانیان برکت نهاده ایم». عده ای کتاب های تفسیری سرزمین مورد اشاره در این آیه را شام یا فلسطین و بیت المقدس دانسته اند (نک: محلی و سیوطی، ۱۴۱۶ق: ۴۰۲؛ رازی، ۱۴۰۸ق: ۲۰۰/۱۵؛ کاشانی، ۱۳۳۶ش: ۸/۶). همچنین در روایات نیز، بیت المقدس به عنوان مقصد هجرت ابراهیم (ع) معرفی شده است (به عنوان نمونه نک: قطب راوندی، ۱۳۶۸ش: ۲۹۸/۱).

مطابق با باب یازدهم سفر پیدایش (۳۱ و ۳۲)، تَارَح پدر حضرت ابراهیم (ع)، همراه وی، ساره و لوط، از اور کلدانیان به قصد کنعان سفر کرد و چون به حَرَّان رسید، در آنجا توقف کرد و همان جا مرده است. ابراهیم (ع) تا ۷۵ سالگی در حَرَّان ماند و بعد از آن به امر خداوند از حَرَّان به کنعان رفت و همسرش ساره و برادرزاده اش لوط (ع) و برخی از مردم حَرَّان را نیز با خود برد و در آنجا در شرق بیتل خیمه زدند و محلی برای ذبح بنا کردند (پیدایش، ۱۲: ۸-۱) و پس از آن به سبب وقوع قحطی، به ناچار به سوی مصر کوچ کردند (پیدایش، ۱۲: ۱۰)؛ اما پس از چندی از مصر به بیتل بازگشتند (پیدایش، ۱۳: ۱-۴) و بعداً به حبرون (الخلیل، واقع در فلسطین) نقل مکان

در این میان آیه ۱۹ رحمن، به تلاقی دو دریا اشاره دارد (همچنین ببینید: آیه ۵۳ سوره فرقان)؛ در تفاسیر، به اختلاط آب شیرین و شور یا دو دریای متفاوت تفسیر شده که پیشتر، دلالت تاریخی آن به حضرت موسی (ع) و خلیج عقبه بیان شد.

در آیه ۲۲، آمده است: «از هر دو [دریا] مروارید و مرجان برآید». این آیه را می توان به آیات ۱۲ فاطر و ۱۴ نحل، عطف کرد که پیشتر راجع به آن ها و دلالت جغرافی شان سخن گفتیم.

همچنین، اگر آیه ۲۴ رحمن را به تناسب آیات قبل و «نشان های طبیعی الهی» در نظر بگیریم، مفهوم واژه الجوار، منطقی است که موج یا این گونه باشد: «الْجَوَارِ؛ الْمَاءُ الْكَثِيرُ الْعَمِيقُ» (مصطفی، بی تا: ۱۴۶/۱). بنابراین باید آیه را این گونه ترجمه و تفسیر نماییم: «و اوست که آب های فراوان و ژرف و گسترده در دریای شما را همانند کوه های برافراشته پدید آورده». بنابراین بحر در این آیه، به سیاق مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ، همان خلیج عقبه در دریای قلزم (سرخ) است.

۳،۲۳ سوره نور (آیات/۳۵، ۴۰ و ۴۳)

در آیه ۳۵ این سوره آمده است: «مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ...». پیشتر گفتیم که درخت زیتون، بومی مناطق شمال حجاز و اطراف خلیج عقبه است.

حتی برخی از مفسران نیز آیه ۳۵ را به طور سینا مرتبط نموده اند: «... إِنَّمَا هُوَ كَذَلِكَ الظلال المقدسة التي تلقيها الشجرة المباركة. ظلال الوادي المقدس في الطور، وهو أقرب منابت الزيتون لجزيرة العرب. وفي القرآن إشارة لها وظلال حولها: «وَشَجَرَةٍ تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذَّهْنِ وَصَبْغٍ لِلْأَكْلَيْنِ...» (الشاربي، ۱۴۱۲ق: ۲۵۱۹/۴). و عده ای نیز ذیل عبارت «لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ» آن را با منطقه اطراف خلیج عقبه به عنوان «ارض مبارک» مرتبط کرده اند: «وقال ابن زید: إنها من شجر الشام، فإن شجر الشام لا شرقي ولا غربي، وشجر الشام هو أفضل الشجر، وهي

عربستان)، به عنوان جدی ترین کاندیداهای کوه طور مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته اند (ویتاگر، ۲۰۰۳م: سراسر متن).

۲. مفسران در جانمایی محل شکافته شدن دریا توسط حضرت موسی(ع)، عمدتاً میان دو گزینه رود نیل و دریای سرخ(بحر قلزم) اختلاف نظر داشته اند. بررسی شواهد نشان می دهد که نظریه رود نیل از پشتوانه تفسیری و جغرافیایی ضعیف تری برخوردار است. در مقابل، طیف گسترده ای از تفاسیر کلاسیک و متأخر، دریای مورد نظر را «بحر قلزم» دانسته اند که با جغرافیای دریای سرخ و شاخه های آن (خلیج سوئز و عقبه) انطباق دارد. با توجه به انسجام تاریخی، تفسیری و جغرافیایی، این پژوهش نتیجه می گیرد که شاخه «خلیج عقبه» محتمل ترین گزینه برای این رخداد تاریخی است (نمونه نک: سمعانی، ۱۴۱۸ق: ۵۱/۴؛ بغوی، ۴۲۰ق: ۱۱۶/۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۳۱۷/۳؛ همچنین نک: طباطبایی امین، ۱۳۹۳ش: سراسر متن).

۳. قرآن در مواضعی چون «مجمع البحرین»، «مرج البحرین» و «البحران»، به یک واقعیت جغرافیایی واحد اشاره دارد که در آن دو پهنه آبی متمایز با یکدیگر تلاقی می کنند. شبکه معنایی آیات (تقابل آب عذب و ملح، وجود برزخ و منافع دریایی)، نشان دهنده یک پدیده طبیعی در کنار یک رخداد روایی است. با توجه به همجواری منطقه مدین با شمال خلیج عقبه و سیاق سفر موسوی در سوره کهف، این تلاقی در همان محدوده جغرافیایی جست و جو می شود. ویژگی های طبیعی نظیر جریان های آب شیرین وادی های منطقه (مانند وادی عینونه) به درون آب شور خلیج، پدیده ای هیدرودینامیک ایجاد می کند که در آن، دو توده آبی به دلیل تفاوت در چگالی و دما، برای مدتی مرزی مشهود (برزخ) می یابند. این تبیین نه تنها با داده های آفاقی آیات طبیعت سازگار است، بلکه بستر رخدادهای تاریخی زندگی حضرت موسی(ع) را نیز به خوبی در جغرافیای پیرامون مدین توجیه می کند (استادی، ۱۴۰۴ش: چ، سراسر متن).

صید دریایی محرم را بیان می کند؛ با فرض پذیرش نظریه «بلد الحرام در شمال حجاز»، می توان گفت که بحر در این آیه، اشاره به خلیج عقبه در شمال حجاز دارد. چون در این نظریه، کعبه ابراهیمی در دامنه کوه طور در منطقه مدین و در نزدیکی دریا قرار دارد.

۴ تبیین جایگاه جغرافیایی شواهدی کلیدی

اکنون این سؤال قابل طرح است که: آیا دلالت های یادشده بحر و یم، به مجموعه ای پراکنده از مکان ها اشاره دارند یا آنکه می توان برای آن ها نوعی تمرکز جغرافیایی در یک منطقه مشخص از جغرافیای خاور نزدیک باستان در نظر گرفت. چنین تبیینی می تواند در فهم دقیق تر بستر مکانی روایت های قرآنی و پیوند آن ها با واقعیت های تاریخی نقش مهمی ایفا کند:

۱. کوه طور یا طور سینا، به رغم جایگاه محوری در سنت های ابراهیمی، همواره با چالش مکانیابی دقیق مواجه بوده است. متن قرآن با استفاده از تعبیری چون «طور سیناء» و «جانب الطور الایمن»، مختصات جغرافیایی دقیقی ارائه نمی دهد که این سکوت، راه را برای گمانه زنی های تفسیری و تاریخی باز گذاشته است. در سنت تفسیری اسلامی، مفسران متقدم با تکیه بر داده های لغوی و روایات، طور سینا را در پیوند مستقیم با سرزمین «مدین» دانسته اند. تعبیری نظیر «جبل زبیر» یا «جبل ثبیر» در این تفاسیر، با روایت قرآنی دک شدن کوه سازگاری معنایی دارد. منابع جغرافیایی اسلامی نیز، علی رغم تفاوت در شیوه آدرس دهی، بر محدوده ای هم پوشان شامل مدین، شمال حجاز و بخش هایی از سینا تأکید دارند. در پژوهش های نوین غربی نیز، مکان یابی سنتی در جنوب شبه جزیره سینای مصر به چالش کشیده شده و نظریه انتقال جغرافیای طور به شرق خلیج عقبه و شمال غرب عربستان مطرح شده است (نک: استادی، ۱۴۰۴ش: ب و پ، سراسر متن). در این میان، مجموعه کوه های «جبل لوز» و «جبال زیتة» در منطقه مدین (استان تبوک

۵ نتیجه

بررسی کاربردهای واژگان «بحر» و «یَم» در قرآن نشان می‌دهد که این مفاهیم، فراتر از دلالت لغوی بر آب گسترده یا تفسیرهای صرفاً تمثیلی و آفاقی، دارای بار تاریخی و جغرافیایی مشخصی هستند و در بستر زیست‌جهان مخاطبان نخستین معنا می‌یابند. تحلیل سوره‌به‌سوره این آیات مشخص می‌کند که محور اصلی این شبکه مفهومی، داستان عبور بنی‌اسرائیل از دریا و غرق فرعون است که در سوره‌هایی چون اعراف، طه و قصص تکرار شده و با مناطق پیرامون مدین و کوه طور پیوندی ناگسستنی دارد؛ منطقه‌ای که مفسران متقدم نیز در روایت خروج، آن را با «بحر قلزم» مرتبط دانسته‌اند.

این پژوهش با تکیه بر شواهد هم‌گرایی طبیعی و اقلیمی نام‌برده در قرآن نشان می‌دهد که مجموعه‌ای از نشانه‌ها - از جمله میوه‌های خاص (انگور، زیتون، انار)، زیست‌بوم خوک، پدیده تلاقی آب شیرین و شور (مرج البحرین)، صید گوشت تازه و استخراج زیورآلات دریایی - همگی با ویژگی‌های جغرافیایی خلیج عقبه و شمال حجاز انطباق دقیق دارند. از

منظر زبان‌شناختی و پدیدارشناختی نیز، واژه «یَم» (با ریشه سریان و انحصار در داستان موسی) و واژه «بحر» (در توصیف محیط‌های مصبی و خلیج‌مانند در آیاتی چون فرقان و فاطر) دقیقاً مؤید همین جغرافیا هستند. افزون بر این، تحلیل عباراتی نظیر «الجوار فی البحر کالأعلام» و «الفلک»، خوانشی از آن‌ها به‌عنوان پدیده‌های طبیعی ملموس (نظیر جزرومد یا امواج عظیم) به دست می‌دهد که با افق دید و تجربه زیسته جامعه مخاطب اولیه کاملاً هماهنگ است.

در جمع‌بندی نهایی، انبوه این همگرایی‌های متنی، زبانی و محیطی مؤید آن است که «بحر» و «یَم» در متن قرآن به دریایی واقعی در مجاورت جغرافیای تاریخی جامعه اولیه اسلامی دلالت دارند و این دریا بیش از هر جای دیگر، بر خلیج عقبه منطبق است. این رویکرد نه تنها افق تازه‌ای در فهم جغرافیای تاریخی قرآن می‌گشاید، بلکه نشان می‌دهد که بازنگری انتقادی روایات سنتی تا چه حد می‌تواند درک ما را از واقعیت‌های ملموس و ساختار روایی آیات دقیق‌تر سازد.

منابع

- ابن سعد، محمد (۱۴۱۰ق)، *الطبقات الكبرى*، بیروت: دارالکتب.
- ابن عاشور، محمد الطاهر (۱۹۸۴م)، *التحریر والتنویر*، تونس: الدار التونسية.
- ابن عطية، عبدالحق (۱۴۲۲ق)، *المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز*، بیروت: دارالکتب.
- ابن كثير، اسماعيل (بی تا)، *تفسير القرآن العظيم*، بیروت: دارطبعة.
- ابن كثير، اسماعيل (۱۴۰۷ق)، *البدایة و النهایة*، بیروت: دارالفکر.
- ابن وردی، عمر (۱۴۱۶ق)، *تاریخ ابن الوردی*، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابوالفداء اسماعيل (بی تا)، *تقویم البلدان*، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیة.
- ازهری، محمد (۱۴۲۱ق)، *تهذیب اللغة*، بیروت: دارإحیاء.
- استادی، کاظم (۱۴۰۴ش)، الف، «بررسی معناشناختی و بازخوانی معنایی واژگان الفک و الفک»، مخطوط، قم: کتابخانه آیت الله رضا استادی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۴ش)، ب، «بررسی جغرافیای طورسینا براساس منابع اسلامی»، میقات حج، ش ۳۲.
- استادی، کاظم (۱۴۰۴ش)، پ، «مرور جغرافیای طورسینا در پژوهش های غربی»، میقات حج، ش ۳۳.
- استادی، کاظم (۱۴۰۴ش)، ت، «نگاهی انتقادی به انگاره «مکه/ پترا» در جنوب اردن»، میقات حج، ش ۳۱.
- استادی، کاظم (۱۴۰۴ش)، ث، «در جستجوی بحر مسجور»، مخطوط، قم: کتابخانه آیت الله رضا استادی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۴ش)، ج، *درباره کعبه ابراهیمی*، مخطوط، قم: کتابخانه آیت الله رضا استادی.
- إسماعیل حقی (بی تا)، *روح البیان*، بیروت: دارالفکر.
- الأندلسي، محمد (۱۴۲۰ق)، *البحر المحيط في التفسير*، بیروت: دارالفکر.
- الإيجي، محمد (۱۴۲۴ق)، *جامع البیان في تفسير القرآن*، بیروت: دارالکتب.
- البغوي، حسين (۱۴۲۰ق)، *معالم التنزيل في تفسير القرآن*، بیروت: دارإحیاء.
- البيضاوي، عبد الله (۱۴۱۸ق)، *أنوار التنزيل وأسرار التأويل*، بیروت: دارإحیاء.
- ثعالبی، عبدالرحمن (۱۴۱۸ق)، *الجواهر الحسان في تفسير القرآن*، بیروت: دارإحیاء.
- الثعلبي، أحمد (۱۴۲۲ق)، *الكشف والبيان عن تفسير القرآن*، بیروت: دارإحیاء.
- الجرجاني الدار، عبدالقاهر (۱۴۳۰ق)، *درج الدرر في تفسير الآي والشور*، عمان، الأردن: دارالفکر.
- حویزی، عبدعلی (۱۴۱۵ق)، *تفسير نور الثقلين*، قم: اسماعیلیان.
- الخضیر، عبدالکریم (بی تا)، *التعليق على تفسير القرطبي*، دروس مفرغة من موقع الشيخ الخضیر، بی نا.
- الشربيني، محمد (۱۲۸۵ق)، *السراج المنير*، قاهره: مطبعة بولاق.
- الدیار بکری، حسین (بی تا)، *تاریخ الخميس*، بیروت: دارصادر.
- رازی، ابوالفتوح حسین (۱۴۰۸ق)، *روض الجنان*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- الزحيلي، وهبة (۱۴۱۸ق)، *التفسير المنير*، دمشق: دارالفکر المعاصر.
- زمخشری، محمود (۱۳۶۶ق)، *الكشاف*، بی نا.
- الزمخشري، محمود (۱۴۰۷ق)، *الكشاف*، بیروت: دارالکتب.
- السمرقندي، أبو الليث (بی تا)، *تفسير السمرقندي*، بیروت: دارالفکر.
- السمعاني، منصور (۱۴۱۸ق)، *تفسير القرآن*، الرياض: دارالوطن.
- سيوطی، عبدالرحمن (۱۴۰۴ق)، *الدر المنثور*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- سيوطی، عبدالرحمن (۱۴۰۸ق)، *المتوكلي فيما ورد في القرآن باللغات*، بیروت: دارالبلاغه.

القرطبي، محمد (۱۳۸۴ق)، **الجامع لأحكام القرآن**، قاهره: دارالكتب المصرية.

قطب راوندی، سعید (۱۳۶۸ش)، **قصص الأنبياء**، مشهد: آستان قدس رضوی.

قمی مشهدی، محمدرضا (۱۴۲۳ق)، **تفسير كنز الدقائق**، قم: دارالغدیر.

قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۱۲ق)، **تفسير القمي**، قم: دارالكتاب.

کاشانی، فتح الله (۱۳۳۶ش)، **تفسير منهج الصادقين**، تهران: کتاب فروشی علمی.

محلی، جلال الدین و جلال الدین سیوطی (۱۴۱۶ق)، **تفسير الجلالين**، بیروت: النور للمطبوعات.

المرآی، أحمد مصطفى (بی تا)، **تفسير المراغي**، بیروت: داراحیاء.

مسعودی، علی (۱۴۰۹ق)، **مروج الذهب**، قم: دارالهجرة.

مصطفی، ابراهیم و دیگران (بی تا)، **المعجم الوسيط**، قاهره: دار الدعوة.

معرفت، محمدهادی (۱۴۲۹ق)، **التمهید**، قم: التمهید.

المغامسي، صالح بن عواد (بی تا)، **سلسلة محاسن التأويل**، بی جا: دروس صوتیة قام بتفريغها موقع الشبكة الإسلامية، <http://www.islamweb.net>.

المقریزی، احمد (۱۴۱۸ق)، **المواعظ والاعتبار**، بیروت: دارالكتب.

النخجواني، نعمة الله (۱۴۱۹ق)، **الفواتح الإلهية والمفاتح الغيبية الموضحة**، الغورية، مصر: دارركابي.

الواحدی، علی (۱۴۳۰ق)، **التفسير البسيط**، السعودیه: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.

ویتا کر، چارلز آ. (۲۰۰۳م)، **اهمیت کتاب مقدسی جبل اللوز**، پایان نامه دکتري (PhD)، دانشگاه باپتیست لوئیزیانا.

یاقوت حموی، شهاب الدین (بی تا)، **معجم البلدان**، بیروت: داراحیاء.

الشاربي، سيد قطب (۱۴۱۲ق)، **في ظلال القرآن**، بیروت و قاهره: دارالشروق.

شاهین، عبدالصبور (بی تا)، **القراءات القرآنية**، القاهرة: مكتبة الخانجي.

الشعراوي، محمد متولي (۱۹۹۷م)، **تفسير الشعراوي**، بی نا. صدوق، محمد (۱۴۰۶ق)، **ثواب الأعمال**، قم: دارالشریف رضی.

طباطبایی امین، طاهره سادات (۱۳۹۳ش)، **جغرافیای تاریخی مسیر حرکت بنی اسرائیل در قرآن کریم و عهد عتیق**، تهران: دانشگاه علوم و فنون قرآن.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق)، **الميزان فی تفسير القرآن**، بیروت: الاعلمی.

طبرسی، فضل (۱۳۷۷ش)، **تفسير جوامع الجامع**، تهران: دانشگاه تهران.

طبرسي، فضل (بی تا)، **مجمع البيان**، بیروت: دارالمعرفة.

طبری، محمد (۱۳۸۷ق؛ ۱۹۶۷م)، **تاريخ الامم و الملوك**، بیروت: دارالتراث.

طبري، محمد (۱۴۲۰ق)، **جامع البيان**، بیروت: مؤسسة الرسالة.

طبري، محمد (بی تا)، **جامع البيان**، قاهره - مصر: مكتبة ابن تيمية.

طوسي، محمد (بی تا)، **التيان**، بیروت: احیاء التراث العربي.

قلعه جي، محمدرواس (بی تا)، **لغة القرآن الكريم**، بیروت: دارالنفائس.

فخر رازی، محمد (۱۳۱۳ق)، **التفسير الكبير**، قاهره: بی نا.

فخر رازی، محمد (۱۴۲۰ق)، **التفسير الكبير**، بیروت: داراحیاء.

الأندلسي، أبي حيان (۱۴۲۲ق)، **تفسير البحر المحيط**، بیروت: دارالكتب.

النسفي، عبد الله (۱۴۱۹ق)، **مدارك التنزيل وحقائق التأويل**، بیروت: دارالكلم الطيب.

فیروزآبادی، محمد (۱۴۲۶ق)، **بصائر ذوی التمييز**، بیروت: الكتبة العلمية. نیز: همان، بی تاریخ.